

ОЛЕНА СИМОНЧУК,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України

Професійна структура сучасної України

Abstract

This research is aimed at the study of the occupational structure of Ukrainian society, in particular, of the distribution of the population of Ukraine by occupational groups (which were derived according to the International Standard Classification of Occupations ISCO-88). The statistical data demonstrates that a significant dynamics of occupational differentiation of Ukrainian population took place during the last twelve years, namely a shift from blue collar occupations in the industrial sector to the sphere of trade and services. The comparative data of the ESS project indicates a principal similarity of occupational differentiation of the post-socialist societies in contrast to the Western countries (particularly, the volume of the white collar positions in the occupational composition in the West is considerably higher, while for the blue collars it is correspondingly lower). The received data points out the importance of the determinants of gender and age for the analysis of the occupational structure of post-soviet societies. The author reveals the patterns of both the horizontal and the vertical gender segregation. The peculiarity of the occupational positions of different age groups lies in the so-called age “edge effect”: the youngest (below 20 years old) and the oldest (above 60) groups have a specific occupational structure against the middle groups.

Концептуальні засади дослідження

Загальноновизнано, що природа роботи, виконуваної індивідом, справляє вирішальний вплив на його соціальний статус, тому соціологи завжди

приділяли увагу професійній позиції як чиннику, що конструює соціальну стратифікацію. У соціології навколо поняття професії/заняття¹ склалася така взаємозалежна проблематика. Праці з *професійної структури* спрямовані на дослідження сукупного розподілу в суспільстві професій, класифікованих за певним критерієм — рівнем кваліфікації, економічною функцією чи соціальним статусом [Дюркгейм, 1996; Сорокин, 1992; Parsons, 1991; Blau, Duncan, 1967; Erikson, Goldthorpe, 1992; ін.]. Тематика *професійної мобільності* охоплює вивчення руху професійних груп чи окремих представників професій у стратифікованій системі соціального простору (тут сформувалися два основні напрями — порівняння професійних досягнень батьків і дітей та вивчення ланцюжка посад упродовж кар'єри окремих поколінь) [Erikson, Goldthorpe 1992; Ganzeboom, Treiman, Ultee, 1991; Featherman, Hauser, 1978; Burton, Grusky, 1992; ін.]. Дослідження *професійного престижу* мають на меті отримання диференційованих соціальних оцінок, приписуваних професіям (вони відображають те, що люди знають про професії, які матеріальні й символічні цінності їм приписують і як їх ранжують) [Goldthorpe, Hope, 1974; Treiman, 1977; Ganzeboom, Treiman, 1996, 2003; Duncan, 1984; Wegener, 1992; Orth, Wegener, 2006; ін.]². Вивчення *професійної сегрегації* за будь-якою ознакою (статтю, віком, расовою, етнічною чи релігійною належністю) віддзеркалює поділ праці, внаслідок якого представники різних груп (наприклад, чоловіки і жінки) концентруються в різних типах професійних ролей, утворюючи окремі трудові сили [Feldberg, Glenn, 1989; Dex, 1985; Anker, 1998; Glove, Branine, 2001; Shanas, 1968; ін.]. Неабияку увагу приділяють методологічним проблемам розроблення *професійних класифікацій*, які є передумовою і базою розгортання всіх названих напрямів дослідження соціально-професійної диференціації [Treiman, 1977; Duncan, 1961, 1984; Ganzeboom, De Graaf, Treiman, 1992, 1996; Goldthorpe, Hope, 1974; Hoffmann, 1999; Leiulfsrud, Bison, Jensberg, 2005]. Предметом *соціології професій* як

¹ У західній соціології професійну належність описують двома поняттями: “заняття” (occupation), під яким розуміють будь-який різновид діяльності, що приносить заробіток чи дохід, і “професія” (profession), обов'язковою ознакою якої є наявність високого рівня кваліфікації та спеціальної підготовки (див.: [Александрова, 2000; Лукша, 2003; Большой словарь, 1999: т. 2, с. 105]). Однак головну увагу приділено дослідженням, присвяченим “occupational mobility”, “occupational status”, “occupational prestige”. У вітчизняній традиції ці терміни закріпилися в перекладі як “професійна мобільність”, “професійний статус” і “професійний престиж”, хоча загальноновизнано, що йдеться про “заняття”. Можливо, це пов'язано з тим, що в російській та українській мовах від іменника “заняття” не утворюється прикметник. У даній статті терміни “заняття” і “професія” вжито як синоніми, котрі визначають будь-який різновид діяльності, що приносить заробіток чи дохід.

² У зроблених вище посиланнях названо західних дослідників, які розвивали засадові ідеї з проблематики професійної структури, мобільності та престижу. У радянській соціології означені феномени також були предметом широкого інтересу дослідників (з-поміж чималої низки праць з цієї теми назву такі: [Филлипов, 1989; Чередниченко, Шубкин, 1985; Социально-профессиональная, 1973; Черноволенко, Оссовский, Паниотто, 1979; Makeev, 1989]).

окремої соціологічної галузі є структура і форми професійного знання, культура і мова окремих професійних груп, ідентичність професіоналів, їхні повсякденні практики, процеси професіоналізації і професійної соціалізації, гендерні моделі професій, владні й етичні порядки в професії тощо¹ [Abbott, 1988; Friendson, 2001; The Sociology, 1983; The end, 1997; Professions, 1990; The Formation, 1990; Crompton, 1990; Davies, 1996; Perkin, 1988; MacDonald, 1995].

У пропонованій статті увагу зосереджено власне на професійній структурі, котра, як відомо, відображає сукупний розподіл у суспільстві професій/занять². Опис загальної картини професійної диференціації багато в чому визначається специфікою методичного інструменту, обраного дослідником для ідентифікації професійних груп. Вибору певної класифікаційної схеми професій варто приділити увагу, оскільки за більш як півстоліття емпіричного вивчення феноменів професійної стратифікації було розроблено чимало схем, диференційованих залежно від мети аналізу, теоретичних рамок дослідника і набору обраних критеріїв.

Один тип професійних класифікацій призначений для відображення розподілу професійних груп, виокремлюваних зазвичай на основі критеріїв рівня кваліфікації та спеціалізації. Попервах класифікатори цього типу розробляли статистичні агенції окремих країн, і вони мали національно-специфічний характер, проте два останні десятиліття простежується тенденція щодо уніфікації фіксування професійної належності індивідів як у статистичних, так і в соціологічних масивах. Для цих цілей широко використовують категорії Міжнародної стандартної класифікації професій ISCO-88. Саме цю типологію застосовано в цьому дослідженні (докладніше далі). Дані щодо професій використовують також як підґрунтя для конструювання другого типу класифікацій — схем соціального і економічного класу (серед найвідоміших типологій цього типу — класові схеми Дж.Голдторпа [Ericson, Goldthorpe, 1992], Г.Еспін-Андерсена [Esping Andersen, 1993], Т.Заславської [Заславская, 1997], О.Шкаратана і його колег [Шкаратан, 2006,

¹ Тут передовсім проаналізовано класичні професії, що потребують тривалої теоретичної підготовки, мають строгий етос, потужні професійні асоціації й сильну групову ідентичність. У періоди суспільних трансформацій соціологи особливу увагу приділяють тому, як змінюються цінності й життєві світи окремих професій (медики, адвокати тощо), як з'являються й інституціоналізуються нові професії (наприклад, соціальний працівник, менеджер, web-дизайнер тощо) та деградує і вмирає старі [Социальная динамика, 2007; Мансуров, Юрченко, 2008; Александрова, 2000; Профессиональные группы, 2003].

² Зазначу, що в західній традиції у фокусі дослідників найчастіше перебуває не структура сама по собі, а соціально-професійна мобільність. Утім, методологія дослідження двох цих тем не має принципових відмінностей: вивчення і розподілу індивідів за професійними категоріями, і переміщення їх між категоріями здійснюють із застосуванням того самого методичного апарату; відмінність при дослідженні мобільності полягає лише у використанні додаткових змінних (стосовно професійного статусу батьків чи першого робочого місця) і спеціальних коефіцієнтів.

2007, 2008])¹. Третій тип професійних класифікацій являють собою шкали професійного престижу, побудовані за принципом суб'єктивного ранжування основних занять (як приклад назвемо шкали професійного престижу Дж.Голдторпа і К.Гоупа [Goldthorpe, Hope, 1974], Д.Треймана [Treiman, 1977], Г.Ганзебума і Д.Треймана [Ganzeboom, Treiman, 1996, 2003]).

Очевидно, що уявлення про професійний розподіл суттєво залежить від дослідницької мети, засад і рівня групування професій. Підставу для загального групування професій дослідники вбачають у диференціації їх на фізичну і нефізичну працю (що її авторка використовує в цій статті). Відмінність між зайнятими фізичною і розумовою працею у західній соціології традиційно дістає відображення у термінах “робітничий клас” і “середній клас”, “синьокомірцеві” і “білокомірцеві” працівники [Большой словарь, 1999: т. 2, с. 173–174; Dictionary, 2005: р. 379; Mills, 1951]. Термін “синьокомірцевий робітник” стосується тих, хто зайнятий фізичною працею і має відрядну чи погодинну оплату, а термін “білокомірцевий працівник” застосовують до зайнятих професійною чи відносно рутинною офісною й адміністративною працею в секторах зайнятості нефізичною працею, котрі отримують за свою працю фіксовану заробітну плату².

Загальновідомо, що професійна структура нестабільна, вона формується і видозмінюється під впливом різноманітних чинників — структури економіки (відносна вага різних галузей), технології й бюрократії (розподіл технологічних навичок та адміністративної відповідальності), ринку праці (який детермінує оплату й умови праці, властиві професіям) і, нарешті, статусу і престижу (що перебувають під впливом професійного закриття, життєвого стилю та соціальних цінностей) [Dictionary, 2005: р. 459]. Дослідники відмовляються приписувати вирішальний вплив одному із цих чинників, понад те, вони наголошують, що їхня роль у наданні форми професійній структурі змінюється із часом, мірою зміни суспільства. Наприклад, упродовж ранньої фази європейської індустріалізації домінування сфери виробництва призводило до скорочення занять первинного сектору і переважання професій фізичної праці, а занепад індустріального сектору з одночасним зростанням сфери послуг і бюрократичної системи в останні десятиліття спричинив експансію білокомірцевих професій. Останніми роками дослідники стали зазначати, що відмінність між професіями фізичної і нефізичної праці також стає розпливчастою.

¹ Названі класові схеми сконструйовані на різних теоретичних засадах і суттєво різняться одна від одної також моделлю операціоналізації й набором класів. Крім професій вони зазвичай включають також низку інших критеріїв (наприклад, статус зайнятості, рівень компетентності, обсяг владних повноважень, умови зайнятості, галузевий сектор зайнятості тощо). До речі, найвідоміші й найпопулярніші в наш час стратифікаційні шкали (CASMIN, EGP, ESeC) є похідними від універсальної ISCO-88.

² Про походження термінів і фактичний стан справ у царині синьо- і білокомірцевої зайнятості у західному світі див.: [Mills, 1951; Большой словарь, 1999: т. 1, р. 52–53]; див. також: (http://en.wikipedia.org/wiki/White-collar_worker); (http://en.wikipedia.org/wiki/Blue-collar_worker).

Оскільки соціальні й економічні зміни постійно модифікують професійну структуру, то й здатність будь-якої окремої класифікації відображати цю структуру в часі є обмеженою [Dictionary, 2005: р. 456]. Утім, постійне оновлення класифікаційної схеми необхідне, хоча й ускладнює процес ідентифікації змін у професійній структурі в часі. (Наприклад, міжнародний класифікатор занять ISCO оновлюють кожні 20 років: існують версії 1968, 1988, 2008 років.)

У західній соціології вивчення соціально-професійної структури суспільства (у комплексі всіх названих вище тем) традиційно становить один із основних напрямів стратифікаційного аналізу; в перебігу численних дискусій усталилися конвенціональні теоретико-методологічні підходи щодо дослідження названих феноменів; розробляється єдина методологія вимірювання соціального і економічного класу; здійснюється її масштабна валідизація у порівняльних міжнародних проектах тощо. В українській соціології пострадянського періоду, попри те, що проблематиці соціально-професійної структури, мобільності й престижу присвячено низку праць [Куценко, 2000; Классовое общество, 2003; Оксамитная, 2003; Кон, 2005; Оксамитная, Патракова, 2007; Симончук, 1999, 2006], цей напрям, на мій погляд, не є магістральним: до серйозних спроб розроблення оригінальних типологій, базованих на групуванні професій, не вдавалися¹, широкого інтересу до названих тем, судячи з кількості публікацій, не сформувалося, що відчутно обмежує наше знання про соціальну структуру України. У сучасній російській соціології ситуація значно краща: є вдалі приклади створення й використання авторських схем соціально-професійної стратифікації (наприклад, розроблені Т.Заславською [Заславская, 1997], О.Шкаратаном і його колегами [Шкаратан, 2006, 2007, 2008])²; реалізовано цікаві проекти з відповідної проблематики [Профессиональные группы, 2003; Попова, 2004; Антропология профессий, 2005; Социальная динамика, 2006; Шкаратан, Ильин, 2006; Шкаратан, Ястребов, 2007, 2008; Аникин, Тихонова, 2008]. На жаль, спільні дослідницькі проекти щодо соціально-професійної структури у пострадянських країнах не розпочиналися, узгодженої роботи з вироблення загальноновизнаної методології конструювання професійних схем не було (або вона не дістала висвітлення в соціологічній періодиці). Останніми роками, мірою залучення до великих міжнародних соціологічних проектів — Європейського соціального дослідження (ESS) і Міжнародної програми соціальних досліджень (ISSP) — українські соціологи почали активно використовувати традиційні для західних дослідників професійні

¹ Наприклад, під час аналізу даних наймасштабнішого і найчастіше використовуваного соціологічного проекту — моніторингу Інституту соціології НАН України — для визначення професійної належності респондента дослідники зазвичай використовують набір із 22 видів діяльності. Ця практика хвибує на те, що виокремлення та групування позицій не мають жодних обґрунтованих концептуальних засад.

² Проте особливості конструювання цих схем, на мій погляд, недостатньо докладно описані в публікаціях для автономного використання широким колом соціологів, зокрема вони недоступні у вигляді синтаксисів для конструювання класів, що вигідно вирізняє популярні схеми західних соціологів.

класифікації (ISCO-88) і класові схеми, зокрема Дж.Голдторпа, Г.Еспін-Андерсена, Е.О.Райта [Украинское общество, 2007; Кон, 2005; Оксамитная, 2003; Патракова, 2009]. Завдяки цьому відкрилася перспектива створення зусиллями багатьох вітчизняних дослідників багатогранної порівняльної картини вітчизняних і європейських соціальних реалій, зокрема опису специфіки професійної структури України.

Методичний інструментарій і завдання дослідження

Феномени професійної структури, мобільності та престижу традиційно становлять предмет інтересу вітчизняних соціологів, проте тривалий час реалізацію дослідницьких проектів стримувала відсутність надійного універсального засобу фіксування професій у соціологічних опитуваннях. Утім, в останні десятиліття узвичаєним методичним інструментом суспільствознавців (зокрема й соціологів) при вивченні професійної структури стала Міжнародна стандартна класифікація професій ISCO-88 (International Standard Classification of Occupations) та її національні версії¹. В Україні на основі ISCO-88 розробили і застосовують від 1996 року “Класифікатор професій України”, а в Росії — “Загальноросійський класифікатор занять”. У вітчизняних соціологічних проектах змінна професії, закована відповідно до ISCO-88, використовується недавно — уперше її було закладено в масив Європейського соціального дослідження ESS у 2004 році, а в моніторинг Інституту соціології НАН України — у 2008 році. Наявність у вітчизняних масивах цієї змінної уможливило використання її, по-перше, як основної змінної — наприклад, для вивчення розподілу населення України за професійними групами (чому присвячено цю статтю), по-друге, як незалежну змінну в процесі аналізу нескінченної низки соціологічних феноменів — політичних орієнтацій, рівня колективної солідарності, культурних практик, рівня життя, розподілу сімейних ролей тощо, по-третє, як допоміжну змінну (як одного з основних елементів при конструюванні схем соціального класу і соціоекономічного статусу²).

Загально визнано, що класифікатор ISCO-88 — інструмент для соціологів конче важливий і корисний, але вельми трудомісткий у конструюванні. Для отримання змінної професії в опитувальник зазвичай закладають цілий блок змінних/запитань, у тому числі: про назву професії/посади респондента і про основні завдання й обов’язки, виконувані ним на роботі; про рівень освіти і необхідний для виконання роботи рівень кваліфікації;

¹ Ознайомитися з історією створення цього класифікатора, його концептуальними й операціональними засадами, а також сферами застосування можна в: [Hoffmann, 1999; Симончук, 2008; Антропология профессий, 2005].

² За допомогою спеціальних SPSS-програм у масивах конструюють змінні класових схем Дж.Голдторпа (EGP), Е.О.Райта і Г.Еспін-Андерсена, а також Міжнародного соціально-економічного індексу Г.Ганзбума і Міжнародної шкали професійного престижу Д.Треймана [Leiulfstrud, Bison, Jensberg, 2005].

про галузь і статус зайнятості; про наявність і кількість найманих працівників; про наявність функцій керівництва і кількість підлеглих. Ці запитання ставлять респондентам як зайнятим на момент опитування, так і тим, хто мав зайнятість раніше (їхній професійний статус визначають за останнім місцем роботи). Потім на підставі отриманої інформації дані кодується спеціально підготовлені кодувальники відповідно до класифікатора ISCO-88 (СОМ) і нову змінну вносять до масиву.

Завдяки наявності цієї змінної в матеріалах статистики, масивах міжнародних і вітчизняних соціологічних проектів уможливилось здійснення дослідження, головна мета якого — вивчення професійної структури українського суспільства. Зокрема, розв'язувалися такі завдання: *по-перше*, аналіз розподілу населення за професійними групами (при цьому авторка статті переймалася завданням зіставлення відповідних даних Держкомстату України і соціологічних проектів — Європейського соціального дослідження і моніторингу Інституту соціології НАНУ); *по-друге*, вивчення динаміки професійного складу за останнє десятиліття; *по-третє*, порівняння професійної структури України, Росії, країн Східної й Західної Європи; *по-четверте*, аналіз гендерного, вікового і поселенського профілів професійного складу населення

Змінна професії зазвичай подається в масивах 4-значним кодом, що дає змогу дослідникам використовувати будь-який із чотирьох можливих рівнів групування. Згідно з цілями даного дослідження професії були агреговані за гранично узагальненим групуванням у 9 професійних категорій (див. табл. 1). Потім ці розподіли стосовно виокремлених професійних груп були послідовно проаналізовані з огляду на поставлені завдання. Причому відповідні дані окремо подано як для респондентів, зайнятих на момент опитування, так і для всіх, хто коли-небудь мав зайнятість (працює у даний час або працював раніше)¹.

Результати дослідження

Перше завдання — порівняння професійного складу населення України, згідно із даними офіційної статистики і різних соціологічних проектів — актуальне, оскільки для українських соціологів конструювання змінної професії (зокрема, впорядкування блоку необхідних запитань, збирання з його використанням інформації про зайнятість і подальше кодування її відповідно до ISCO-88) поки є доволі новою практикою, відтак подібність і стійкість відповідних даних у масивах різноманітних проектів розглядають як знак валідності інструменту й репрезентативності даних.

Аналіз даних таблиці 1 свідчить, що в порівнюваних соціологічних проектах дані щодо професійного розподілу населення України досить близькі, а відхилення є цілком припустимими й можуть бути пояснені відмінностями методів збирання даних про зайнятість респондента (в ESS — інтерв'ю, а

¹ У масивах усіх соціологічних проектів частка зайнятих (що мають оплачувану зайнятість на момент опитування) становить майже половину всіх опитаних: у ESS-2007 — 42%, у моніторингу — 59%.

в моніторингу — роздавальне опитування) і принципів побудови вибірки (випадкова і квотна — відповідно). Натомість дані Держкомстату України і соціологічних проєктів мають низку розбіжностей; найсуттєвіша з них стосується категорії найпростіших професій серед зайнятого населення (у статистичних даних частка їх значно вища).

Таблиця 1

Порівняння розподілу населення України за професійними групами відповідно до даних Держкомстату України, моніторингу та ESS, %

Професійні групи	Держкомстат 2007 (серед зайнятих)*	ESS-2006/7**		Моніторинг-2008	
		Серед зайнятих респондентів	Серед усіх респондентів	Серед зайнятих респондентів	Серед усіх респондентів
Законодавці, вищі держслужбовці та керівники	7,6	14,2	9,2	8,9	8,8
Професіонали	12,6	13,6	10,3	14,7	11,8
Спеціалісти	11,4	15,4	14,4	20,8	18,3
Технічні службовці	3,6	6,0	5,6	2,9	3,8
Працівники сфери торгівлі та послуг	13,6	12,5	12,2	12,0	11,4
Кваліфіковані робітники сільського, лісового і рибного господарств	1,3	1,0	2,0	1,3	1,7
Кваліфіковані робітники з інструментом	12,6	12,9	14,0	18,6	17,1
Оператори і складальники устаткування і машин	12,6	12,9	13,5	12,7	13,8
Найпростіші професії	24,7	11,5	18,8	8,0	13,3
Кількість респондентів	20904700	784	1784	1033	1648

* Джерело: Економічна активність населення України 2007 : Статистичний збірник. — К., 2008. — С. 83.

** Дані ESS зважено з урахуванням дизайн-ефекту вибірки.

Орієнтуючись у середньому на дані всіх проєктів, професійний склад українського суспільства назагал можна подати так (див. рис. 1).

Серед зайнятого населення приблизно десята його частина здійснює керівні й адміністративні функції (законодавці, вищі державні службовці та менеджери). (Під час соціологічного опитування до цієї професійної групи зазвичай потрапляють керівники підприємств / установ / підрозділів, які мають понад 10 підлеглих, і керівники малих підприємств із 2–9 підлеглими.) Від чверті до третини зайнятих є працівниками кваліфікованої нефізичної праці, серед них — професіонали (наукові співробітники, інженери,

лікарі, юристи, економісти, архітектори, викладачі ВНЗ, учителі середньої школи тощо) і *спеціалісти* (техніки, медсестри, інспектори митної, податкової, фінансової служби, торгівлі представники, брокери, соціальні працівники, спортивні тренери тощо). Від 3% до 6% зайнятих в економіці становлять *технічні службовці / клерки* — професійна група, що здійснює допоміжні функції в роботі професіоналів (секретарі, діловоди, працівники, пов'язані з інформацією, оператори обчислювальних машин, бібліотекарі, адміністратори, страхові агенти, збиральники податків тощо). Близько 15% — це *працівники сфери торгівлі та послуг* (продавці, перукарі, охоронці, пожежники, кухарі, офіціанти, стюардеси, кондуктори та ін.). Понад чверть зайнятих респондентів зайняті кваліфікованою фізичною працею, серед них 1–2% *сільськогосподарські робітники* (тваринники, доярки, лісники, бджолярі, садівники та ін.), 13% *робітники з інструментом* (маляри, столяри, паркетники, зварники, слюсарі, монтажники, електромеханіки, друкарі, швеї тощо) і 13% *оператори і складальники устаткування і машин* (водії вантажного і легкового транспорту, машиністи потягів, кранівники, бурильники, складальники меблів, робітники автоматичних збиральних ліній, робітники з обслуговування металоплавильних печей, трубного устаткування, бойлерів, холодильних, водоочисних печей тощо). За різними даними від 10% до 25% зайнятого населення мають *найпростіші заняття* (двірники, прибиральники, сторожі, вантажники, мийники вікон, консержі, пралі, працівники некваліфікованої праці в сільському господарстві та ін.).

Професійний розподіл серед *усіх респондентів, які коли-небудь мали роботу*¹ (див. табл. 1 і рис. 1), істотно відрізняється від зайнятих у даний час головню вищою часткою некваліфікованих робітників (які мають найпростіші заняття) і водночас нижчою — висококваліфікованих працівників нефізичної праці (професіоналів) та держчиновників і керівників.

Порівняння професійного профілю зайнятих і всіх респондентів буде наочнішим, якщо дев'ять названих професійних категорій умовно згрупувати за критерієм зайнятості фізичною і нефізичною працею — у групу позицій “*білокомірцевої*” (перші чотири категорії у табл. 1) і групу “*синьокомірцевої*” (наступні п'ять категорій) зайнятості². Згідно з даними ESS, це співвідношення серед усіх респондентів становить відповідно 39% і 61%, а серед зайнятих — 49% і 51%. Таким чином, вочевидноється, що зараз структура зайнятості більшою мірою зсунута в бік білокомірцевих позицій, тобто є менше позицій зайнятості в сільському господарстві та промисловості і більше — у сфері торгівлі й інтелектуальних, соціальних і особистих послуг. Найзагальніше пояснення цим відмінностям у професійному профілі за-

1 У цій категорії крім зайнятих у даний час — ще й ті, хто на момент опитування не має оплачуваної зайнятості, але раніше її мав. Серед останніх — домогосподарки, інваліди, зареєстровані безробітні та пенсіонери. Саме пенсіонери становлять основну частину незайнятих і справляють вирішальний вплив на своєрідність розподілу.

2 У такому групуванні існує проблема щодо віднесення 5-ї професійної групи (працівники сфери торгівлі та послуг) до “синіх” чи “білих” комірців. Серед дослідників є прихильники віднесення її і до того, і до того групування. У даній статті цю категорію віднесено до “синіх” комірців.

йнятого і всього населення можна знайти, мабуть, у макроекономічних змінах і відповідній динаміці структури робочих місць.

Рис. 1. Розподіл населення України за професійними групами за даними ESS-2006/2007, %

Друге завдання — аналіз динаміки професійного складу зайнятого населення України — можна реалізувати лише на підставі статистичної інформації, оскільки відповідні дані відстежуються Держкомстатом України від 1996 року, утім, початок моніторингу професійного профілю суспільства на базі вітчизняних соціологічних даних було покладено тільки у першій хвилі проєкту ESS 2004 року й у моніторингу 2008 року.

Беручись до вивчення динаміки професійних груп від 1996 до 2007 року, спершу розгляньмо тенденції зміни загальної чисельності зайнятих в економіці України у цей період (табл. 2). Від 1996 до 2002 року спостерігався процес невпинного зниження чисельності зайнятих — із 24114,0 до 20400,7 тис. осіб (на 14%)¹. Після 2002 року на ринку праці фіксується певне піднесення або принаймні стабілізація (20904,7 тис. осіб у 2007 році). В аналізований період, разом зі зміною чисельності зайнятих, суттєво трансформувалася також сегментація ринку праці за професійними характеристиками (див. рис. 2).

Найбільші втрати серед зайнятих спостерігалися у низці професійних груп робітничого класу. Так, найвищими темпами знижувалася частка кваліфікованих робітників сільського, лісового і рибного господарств² — від 5,0% у 1996 році до 1,3% у 2007-му, тобто три чверті цієї професійної групи

¹ Зауважу, що процес зниження чисельності зайнятих фіксувався вже від кінця 1980-х років, проте у статті ця тенденція розглядається від 1996 року у зв'язку з використанням даних статистики щодо професійних категорій.

² Звернімо увагу, що крім цієї спеціальної професійної групи працівники сільського господарства є також в інших розподілах класифікації занять — наприклад, агрономи в розділі “професіонали”, трактористи і механізатори в розділі “оператори і складальники устаткування і машин” тощо.

пішли з офіційного ринку праці. Загальноновизнано, що це було наслідком аграрної реформи, руйнації колгоспів і радгоспів як інституціонального підґрунтя аграрного сектору і становлення в селі нових соціально-економічних відносин [Аллен, Гончарук, Перротта, 2001; Лерман, Седик, Пугачов, Гончарук, 2007]. Разом із тим частка кваліфікованих робітників з інструментом (серед них насамперед професії індустріального сектору) скоротилася більш як на чверть — із 17,0% у 1996 році до 12,6% у 2007-му. Ймовірне пояснення полягає у переструктуруванні економіки, банкрутстві підприємств, перепрофілюванні їх у процесі зміни власника і, відповідно, у скороченні позицій індустріальної зайнятості.

Таблиця 2

**Динаміка розподілу зайнятого населення України
за професійними групами у період 1996–2007 років
(за даними Держкомстату України), %***

<i>Професійні групи</i>	1996	1998	2000	2002	2006	2007	2007 до 1996
Законодавці, вищі держ-службовці, керівники	7,0	7,0	7,2	7,3	7,3	7,6	108,6
Професіонали	13,4	13,3	12,9	12,7	12,2	12,6	94,0
Спеціалісти	13,5	14,2	15,0	13,6	12,0	11,4	84,4
Технічні службовці	6,6	5,2	4,2	4,4	3,7	3,6	54,5
Працівники сфери торгівлі та послуг	5,7	10,5	11,3	12,6	13,2	13,6	238,6
Кваліфіковані робітники сільського, лісового і рибного господарств	5,0	8,0	3,0	2,3	1,5	1,3	26,0
Кваліфіковані робітники з інструментом	17,0	8,2	13,3	13,5	12,0	12,6	74,1
Оператори і складальники устаткування і машин	8,2	9,4	15,4	14,7	12,8	12,6	153,7
Найпростіші професії	23,7	24,3	17,7	18,7	25,3	24,7	104,2
Кількість респондентів (тис. осіб)	24114,0	22998,4	20419,8	20400,7	20730,4	20904,7	86,7

* Джерело: Економічна активність населення України 2006 : Статистичний збірник. — К., 2007. — С. 87; Економічна активність населення України 2007 : Статистичний збірник. — К., 2008. — С. 83.

У досліджуваній період негативні процеси відбувалися й у низці професійних груп нефізичної праці. Так, частка професіоналів скоротилася на 6% (із 13,4% у 1996 році до 12,6% у 2007), спеціалістів — на 15% (із 13,5% до 11,4% відповідно), а технічних службовців — майже вдвічі (із 6,6% до 3,6%). Очевидно, що втрати серед професіоналів і спеціалістів виявилися менш масштабними, ніж серед клерків і робітників. Пояснюється це, з одного боку, відсутністю значних реформ у системі охорони здоров'я, освіти і науки та відповідних змін у структурі робочих місць у бюджетній сфері, а з іншого —

відомим фактом, що спеціалізація і тривалі роки навчання справляють стабілізаційний вплив на трудову поведінку, тому кар'єри професіоналів і спеціалістів, як правило, стабільніші й послідовніші, ніж, наприклад, у мало-кваліфікованих білих комірців. Спостережуваний процес відпливу працівників інтелектуальної праці (зумовлений низькою оплатою праці, зниженням престижності праці та кар'єрних перспектив) мав кілька напрямів, зокрема — трудова міграція за кордон (явище, відоме як “інтелектуальний відплив”), у бізнес-сферу та на державну службу [Симончук, 1999]. Судячи з тенденцій низхідної динаміки чисельності інтелектуалів і супутніх їм професійних категорій, заяви керівництва країни про необхідність переходу економіки України на інноваційні засади залишаються декларативними.

Натомість серед професійних груп, що значно зміцнили свої позиції на ринку праці, — працівники сфери торгівлі та послуг, частка яких збільшилася у 2,4 раза (із 5,7% у 1996 році до 13,6% у 2007-му), а також оператори і складальники устаткування й машин — чисельність їх збільшилася у півтора раза (із 8,2% до 12,6% відповідно). Базуючись на емпіричних даних і повсякденних спостереженнях дослідників, можна констатувати, що саме сфера торгівлі та послуг прийняла основні потоки звільнених або тих, хто добровільно звільнився, з інших професійних груп. Ця сфера приваблювала вищою й стабільнішою порівняно з іншими галузями зарплатою і гнучкою зайнятістю, відсутністю бар'єрів для зайнятості (таких, як наявність диплома чи досвіду роботи), широкими можливостями для самозайнятості та дрібного підприємництва. Разом із тим тут склалися тіньові відносини зайнятості й оплати праці. Ще одна професійна група, де в описуваний період спостерігалось деяке зростання зайнятості (із 7,0% у 1996 році до 7,6% у 2007-му), — це законодавці, вищі держслужбовці та керівники різного рівня.

Стосовно категорії найпростіших професій зафіксовано неоднозначні дані: у період 1996–2000 років її частка знизилася на чверть (із 23,7% до 17,7%), а до 2007 року відновилася (до 24,7%). Інтерпретувати цей хвилеподібний процес можна по-різному: як наслідок чи то реальних процесів мобільності, що відбувалися на ринку праці (наприклад, скорочення сільськогосподарських робітників або “вимивання” некваліфікованих робітників на роботу за кордон і подальше повернення їх), або помилок вимірювання змінної професії (що найімовірніше, оскільки Держкомстат України впродовж аналізованого періоду змінював методологію обчислення змінної).

Отже, в Україні у період 1996–2007 років на тлі зниження обсягу зайнятих (в 1,2 раза) паралельно відбувалися різноспрямовані процеси професійної мобільності. У п'яти групах занять із дев'ятьох знизився обсяг зайнятості (серед тих, хто “програв найбільше”, — кваліфіковані робітники аграрного сектору, робітники з інструментом і технічні службовці, а також, хоча й меншою мірою, високоосвічені професійні групи — професіонали і спеціалісти). Водночас у трьох групах чисельність працівників зростає (серед “тих, хто виграв”, — працівники сфери торгівлі та послуг, оператори і складальники устаткування, а також законодавці та керівники). Пояснення потокам висхідної й низхідної мобільності у професійній сфері знаходимо передусім у структурних зсувах в економічній сфері й у зміні відносин власності, хоча не слід забувати і про вплив техніко-технологічних змін (наприк-

лад, поява нових професій і розширення зайнятості в ІТ-сфері, зокрема в Інтернет-сервісі, комп'ютерних технологіях тощо)¹.

Таблиця 3

Динаміка розподілу зайнятого населення Росії за професійними групами у період 1998–2007 років (за даними Росстату), %*

Професійні групи	1998	2000	2002	2006	2007	2007 до 1998
Законодавці, вищі держ-службовці, керівники	5,5	4,2	4,9	6,6	7,4	134,5
Професіонали	14,7	15,9	16,2	17,5	19,2	130,6
Спеціалісти	15,5	15,1	15,7	14,9	14,7	94,8
Технічні службовці	3,2	3,3	3,4	3,2	2,9	90,6
Працівники сфери торгівлі та послуг	11,4	12,2	13,0	14,1	14,0	122,8
Кваліфіковані робітники сільського, лісового і рибного господарств	2,8	5,5	4,6	3,9	3,5	125,0
Кваліфіковані робітники з інструментом	16,5	16,7	16,8	15,7	14,9	90,3
Оператори і складальники устаткування і машин	14,2	13,8	13,9	12,5	12,0	84,5
Найпростіші професії	15,2	13,4	11,4	11,6	11,3	74,3
Кількість респондентів (тис. осіб)	58437	65273	65766	69189	70814	121,2

* Обчислено за: Російський статистический ежегодник 2001. — М.: Госкомстат России, 2002. — С. 144; Російський статистический ежегодник 2003. — М.: Госкомстат России, 2003. — С. 140; Російський статистический ежегодник 2007. — М.: Росстат, 2007. — С. 147; Экономическая активность населения России (по результатам выборочных обследований) 2008 : Статистический сборник. — М.: Росстат, 2008. — С. 75–76.

Принципово інші тренди, порівняно з Україною, відбувалися у професійній структурі Росії (див. табл. 3 і рис. 2). По-перше, упродовж десятиліття (1998–2007)² загальна кількість зайнятих послідовно зростала (на 20%), а не знижувалася, як в Україні. По-друге, незважаючи на те, що переструктурація професійного простору була значною в обох країнах, її характер у Росії й Україні був різним за напрямками й інтенсивністю змін. Так, у Росії позитивна динаміка спостерігалася в чотирьох професійних групах із дев'яти: на третину зросла частка законодавців, держслужбовців і керівників та професіоналів, а також на чверть — частка працівників сфери

¹ У рамках соціології професій проведено цікаві дослідження стосовно виникнення й інституціоналізації нових професій, наприклад: соціальний працівник, менеджер з продажу, web-дизайнер та ін., а також зміни статусних характеристик, цінностей і життєвих світів окремих професій (медики, адвокати тощо) [Антропология профессий, 2005; Социальная динамика, 2007].

² Росстат надає дані щодо професійного розподілу населення відповідно до Загально-російського класифікатора занять, починаючи від 1998 року.

торгівлі та послуг і кваліфікованих робітників аграрного сектору. Разом із тим вочевидноється, що найбільшою мірою скорочення обсягу зайнятості заторкнуло “синіх” комірців: частка зайнятих найпростішими професіями знизилася на чверть, операторів і складальників — на 15%, кваліфікованих робітників з інструментом — на 10%. Натомість зниження частки працівників нефізичної праці було не настільки значним — спеціалістів поменшало на 5%, клерків — на 9%.

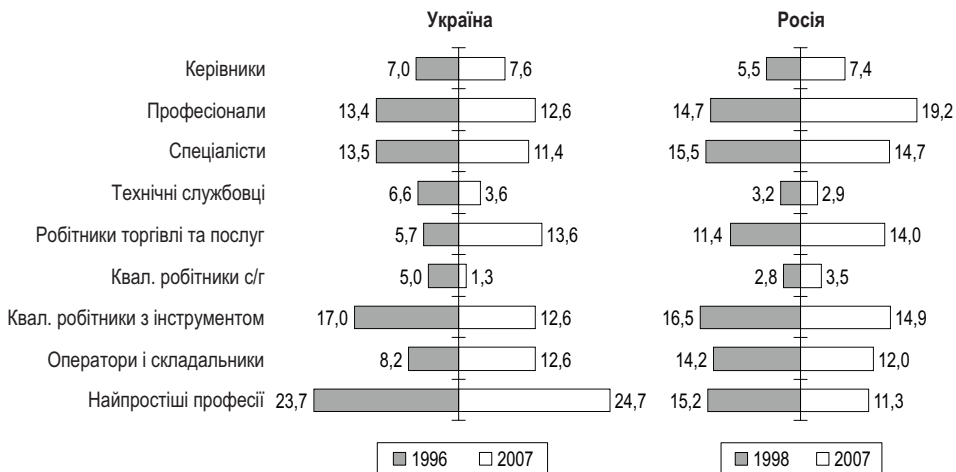

Рис. 2. Динаміка розподілу зайнятого населення України і Росії за професійними групами, згідно з даними офіційної статистики, %

Якщо порівняти динаміку пропорцій біло- і синьокмірцевої зайнятості у двох країнах, то вона така (табл. 2, 3). В Україні це співвідношення становило у 1998 році 40% : 60%, а 2007 року — відповідно 35% : 65%¹, тоді як у Росії — 39% : 61% і 44% : 56%. Таким чином, за умови довіри до відповідних даних офіційної статистики, динаміка професійного складу у двох пострадянських країнах мала дещо інший характер: у Росії відбувався рух від категорій синьокмірцевої зайнятості в напрямі білокомірцевої й сфери торгівлі та послуг (що можна розцінювати як просування до постіндустріальної структури економіки), а в Україні — переважно в бік сфери торгівлі та послуг. Крім того, в Росії негативні тенденції усередині професійної структури були менш глибокими, ніж в Україні.

Для реалізації **третього завдання** — порівняння професійного профілю населення України і Росії, країн Східної і Західної Європи² — використано дані проекту Європейського соціального дослідження 2006/2007 року. Оскільки авторку статті цікавили подібності й відмінності професійної ди-

¹ Проте згідно із даними ESS це співвідношення в Україні 2007 року становить серед зайнятих 49% і 51%, а серед усіх респондентів — 39% і 61%.

² Загально визнано, що саме у порівняльних дослідженнях дані щодо розподілу за професійними групами найбільш уразливі, зокрема через національні відмінності в ідентифікації рівнів кваліфікації різноманітних занять. Для мінімізації цього в міжнародній статистиці праці розроблено чіткі правила порівнюваності даних (див.: [Hoffmann, 1999: point 35]).

ференціації України та Росії і з постсоціалістичними, і з західними країнами, європейські країни-учасниці проекту було згруповано у два регіони — “*країни Східної Європи*” (Болгарія, Угорщина, Польща, Словенія, Словаччина й Естонія) та “*країни Західної Європи*” (Австрія, Бельгія, Швейцарія, Кіпр, Німеччина, Данія, Іспанія, Фінляндія, Франція, Велика Британія, Ірландія, Нідерланди, Норвегія, Португалія і Швеція). При цьому дані європейських країн розглянуто як в агрегованому вигляді, так і окремо. Відповідно до рекомендацій координаторів проекту ESS щодо зважування масивів, дані щодо України й Росії зважено з урахуванням дизайн-ефекту вибірки, а щодо країн Східної та Західної Європи — ще й з урахуванням розміру населення групованих країн¹. Зазначу, що порівнювалися відповідні дані серед зайнятих на момент опитування респондентів і респондентів, які мали роботу колись раніше.

Згідно з даними ESS-2006/2007, професійний профіль населення (респондентів, які колись мали роботу) в порівнюваних країнах має як подібності, так і відмінності (табл. 4). Частка законодавців, вищих держчиновників і керівників у всіх порівнюваних країнах — у межах 8–9%, виняток — Росія, де ця частка становить 4,9% (щоправда, це може зумовлюватися помилками кодування російського масиву, оскільки за даними офіційної статистики 2007 року обсяг цієї категорії в Росії дорівнював 7,4%).

Сукупна частка кваліфікованих працівників розумової праці (професіоналів і спеціалістів) в Україні становить 24,7%, що більше, ніж у країнах Східної Європи (19,2%), але менше, ніж у країнах Західної Європи і Росії (по 30%). (Цей висновок підтверджують також розглянуті вище дані офіційної статистики Росії й України.) Утім, серед західноєвропейських країн є значні відмінності в сукупній частці кваліфікованих “білих” комірців: наприклад, у найрозвиненіших країнах — Швеції, Нідерландах, Швейцарії — вона сягає 36–37%, тоді як в Іспанії й Португалії — 13–16%.

Частка технічних службовців (клерків) у всіх постсоціалістичних країнах приблизно однакова — 6–8%, що майже вдвічі менше, ніж у середньому в західних країнах (13%). Така ж закономірність фіксується стосовно працівників сфери торгівлі та послуг, частка яких у постсоціалістичних країнах становить 11–13%, що менше, ніж у середньому в Західній Європі (15%), де сервісна сфера економіки розвивалася набагато раніше.

Частка кваліфікованих робітників сільськогосподарського сектору близька в Україні, Росії й у середньому в західних країнах (2–3%)², але суттєво різниться із середнім показником східноєвропейських країн (7%) — насамперед за рахунок Польщі й Болгарії, де частка фермерів становить до 10%, тоді як в інших постсоціалістичних країнах Східної Європи — до 2%. Звісно, є значні відмінності у частці цієї категорії і в окремих країнах Західної Європи: вона становить 5–7% в Іспанії, Португалії і Фінляндії і близько 2% у Великій Британії та Данії.

1 З приводу зважування даних у ESS див.: (<http://ess.nsd.uib.no/files/WeightingESS.pdf>).

2 Звернімо увагу, що в Україні й Росії переважна частина працівників аграрного сектору є некваліфікованою і потрапляє до категорії “найпростіших занять”.

Сукупна частка кваліфікованих працівників фізичної праці (робітників з інструментом та операторів і складальників устаткування і машин) більш-менш подібна в постсоціалістичних країнах (у середньому в Східній Європі — 28,4%, в Україні — 27,5%, в Росії — 32,1%¹), але принципово вища (у півтора раза), ніж у середньому в Західній Європі — 19,3%. (Утім, фіксуються значні відмінності в частці кваліфікованих “синіх комерців” у різних західних країнах: 12–16% — у Нідерландах, Великій Британії, Швейцарії і 23–32% — в Німеччині, Іспанії, Португалії.)

Частка зайнятих найпростішими професіями найбільша в Україні (18,8%) та в країнах Східної Європи (16,4%), що майже у півтора раза більше, ніж у Росії (11,8%) і в середньому у Західній Європі (11,4%). Детальніший аналіз доводить, що ця відмінність виникає передусім за рахунок зайнятих найпростішою працею в сільському господарстві.

Отже, професійний профіль населення доволі близький у всіх постсоціалістичних країнах і разом принципово відрізняється від розвинених західних країн. Так, співвідношення “білих комерців” (перші чотири категорії) і “синіх” (наступні п’ять) в Україні становить 40% до 60%, у Росії — 42% до 58%, у країнах Східної Європи — у середньому 35% до 65%, а в західних країнах — у середньому 51% до 49%.

Здійснюючи міжнародне порівняння професійних структур, авторка повною мірою усвідомлює, що це лише приблизна “прикидка” портрета професійної диференціації, оскільки існують значні відмінності за якісними характеристиками, наприклад, групи “професіоналів” (юристів, лікарів, викладачів вищої школи тощо) у розвинених західних і пострадянських суспільствах різняться за рівнем автономії трудової поведінки, владного статусу в суспільстві, престижу праці, рівня життя, внутрішньогрупової солідарності тощо². Суттєві відмінності виявляються також у характеристиках трудових і ринкових ситуацій зайнятості серед кваліфікованих робітників аграрного сектору різних країн.

Однак картина професійного складу виглядає по-іншому, якщо аналізувати дані лише стосовно зайнятого населення³ (табл. 4). Порівняно з

¹ При цьому частка кваліфікованих робітників з інструментом в Україні нижча, ніж у Росії та країнах Східної Європи, а частка операторів і складальників устаткування і машин — приблизно така сама (12–14%).

² Професіонали і спеціалісти, що утворюють так званий “новий середній клас”, мають значні відмінності в різних країнах. Якщо за часів існування біполярного світу цей клас формувався незалежно у двох системах, то зараз він розвивається під впливом глобалізації. На думку російського соціолога В.Льїна, розробники технологій виробництва, інфраструктури тощо концентруються у найрозвиненіших країнах світу, звідки їхні продукти поширюються в інші регіони світу, а в посткомуністичних країнах “новий середній клас формується за рахунок професій, що забезпечують збут імпортованих товарів, та менеджерів, що організовують виробництво за схемами й технологіями, розробленими за кордоном” [Ильин, 2008: с. 11].

³ У всіх національних вибірках зайняті (ті, хто має оплачувану зайнятість на момент опитування) становлять близько половини всіх опитаних: в Україні — 42%, у Росії — 51%, у країнах Східної Європи — 47%, у Західній Європі — 53%.

усіма тими, хто коли-небудь працював, серед зайнятого населення всіх порівнюваних країн значно вищою є частка держслужбовців і менеджерів, професіоналів і спеціалістів і водночас нижчою є частка зайнятих найпростішими професіями. (Щодо інших занять відмінності статистично незначимі.) Відповідно відрізняється й сукупне співвідношення “білих” і “сірих” комірців: серед зайнятого населення в Україні воно дорівнює 49% і 51% (серед усього населення – 40% і 60%), у Росії – 47% і 53% (відповідно 42% і 58%), у середньому в Східній Європі – 42% і 58% (35% і 65%), а в Західній – 56% і 44% (51% і 49%). Таким чином, у всіх країнах вочевидний зсув у бік білокомірцевої зайнятості, що є опосередкованим відображенням динаміки структури робочих місць за останні десятиліття – на користь занять у сфері управління та кваліфікованої нефізичної праці.

Таблиця 4

**Професійний профіль населення в Україні й Росії,
у країнах Східної й Західної Європи (за даними ESS-2006),
%***

Професійні групи	Серед зайнятих респондентів**				Серед усіх респондентів			
	Україна	Росія	Східна Європа	Західна Європа	Україна	Росія	Східна Європа	Західна Європа
Законодавці, вищі держ-службовці, керівники	14,2	6,7	9,3	9,9	9,2	4,9	8,1	8,7
Професіонали	13,6	16,8	12,4	15,6	10,3	14,9	8,7	12,8
Спеціалісти	15,4	16,0	11,9	18,9	14,4	15,4	10,5	17,0
Технічні службовці	6,0	7,0	7,9	11,9	5,6	6,8	7,6	12,9
Працівники сфери торгівлі та послуг	12,5	12,3	13,4	14,3	12,2	10,8	13,1	15,3
Кваліфіковані робітники сільського, лісового і рибного господарств	1,0	1,9	5,5	2,1	2,0	3,4	7,2	2,7
Кваліфіковані робітники з інструментом	12,9	17,7	16,8	12,4	14,0	18,7	16,9	12,4
Оператори і складальники устаткування і машин	12,9	14,5	11,7	6,5	13,5	13,4	11,5	6,9
Найпростіші професії	11,5	7,2	11,0	8,5	18,8	11,8	16,4	11,4
Кількість респондентів	784	1244	2428	14277	1794	2057	4682	24869

* Дані щодо України і Росії зважено з урахуванням дизайн-ефекту вибірки, а щодо країн Східної і Західної Європи – на комбіновану вагу: $weight_2 = dweight * pweight$.

** Дані обчислено лише для зайнятих респондентів – тих, хто має оплачувану роботу ($mnpactic = 1$).

Аналіз даних професійного складу населення України за статтю, віком і типом поселення, відповідно до **четвертого дослідницького завдання**, дав змогу зафіксувати низку цікавих закономірностей.

Чимало соціологічних праць присвячено взаємозв'язку гендеру та професійної зайнятості [Накім, 1996; Anker, 1998; Feldberg, Glenn, 1979; Dex, 1985; Gender, 1988, 1989, 1994; Близнюк, 2004; Журженко, 2001; Лавриненко, 2003; Мальцева, Рошин, 2006; Праця жінок, 2003; ін.]¹. Вивчаючи **гендерний профіль професійної структури**, дослідники зазвичай фіксують увагу на *горизонтальній сегрегації* — нерівномірному розподілі чоловіків і жінок за галузями і професійними групами і на *вертикальній сегрегації* — соціальних бар'єрах для кар'єрного просування жінок, дискримінації на ринку праці, різниці в оплаті праці тощо².

Згідно із даними ESS та офіційної статистики, гендерний профіль професійних груп зайнятого населення України і Росії асиметричний, у чому дістає відображення факт горизонтальної сегрегації (див. табл. 5 і рис. 3). Чоловіки посідають позиції законодавців, вищих державних службовців і керівників у півтора-два рази частіше за жінок, кваліфікованих робітників з інструментом — у чотири-п'ять разів частіше, операторів і складальників устаткування і машин — у три-п'ять разів. Жінки, своєю чергою, удвічі більше представлені серед професіоналів, спеціалістів і працівників сфери торгівлі та послуг. Домінують вони і з-поміж технічних службовців (де співвідношення жінок і чоловіків становить 4 : 1). Дещо вищою є частка жінок і серед некваліфікованих робітників (найпростіші професії).

Таким чином, описаний гендерний профіль професійних груп за своїми характеристиками збігається із загальновідомими особливостями горизонтальної сегрегації професійного ринку праці: чоловіки переважають на вищих керівних позиціях і серед професій робітників фізичної праці, тоді як жінки більшою мірою представлені у професійних позиціях нефізичної праці — як висококваліфікованої, що потребує освітніх дипломів (професіонали і спеціалісти), так і рутинної — передовсім у сфері торгівлі та послуг. Наголошу, що попри відмінності між даними статистики і ESS стосовно відсоткового розподілу професійних категорій зайнятого населення за статтю, характер виявлених закономірностей цілком збігається.

Порівнюючи відповідні дані ESS окремо серед респондентів, зайнятих у даний час, і всіх, хто коли-небудь працював, зазначмо високий рівень схожості гендерного складу професійних груп, щоправда, за одним винятком: серед усіх респондентів куди вищою є частка жінок некваліфікованої праці (найпростіших занять). Отже, незважаючи на значну динаміку професійних груп, суть горизонтальної гендерної сегрегації залишається практично незмінною.

¹ Про взаємозв'язок гендеру і соціального класу (підґрунтям класових схем є класифікація професій відповідно до ISCO-88) див.: [Goldthorpe, 1983; Leiufsrud, Woodward, 1987; Оксамитная, 2003; Симончук, 2007].

² Різнобічний огляд проблем вимірювання професійної сегрегації за статевою ознакою і відповідні дані див.: [Накім, 1996; Антонченкова, 2004].

Таблиця 5

**Гендерний профіль розподілу зайнятого населення України і Росії
за професійними групами (за даними статистики та ESS), %**

Професійні групи	Україна				Росія			
	За даними Держкомстату України 2007*		За даними ESS-2006/2007 ***		За даними Росстату 2007**		За даними ESS-2006/2007***	
	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки
Законодавці, вищі держслужбовці, керівники	6,2	9,0	7,8	20,0	5,9	9,0	3,4	10,2
Професіонали	16,6	8,8	18,7	9,0	23,4	15,0	23,5	9,6
Спеціалісти	15,3	7,9	24,6	6,8	20,2	9,5	22,2	9,4
Технічні службовці	6,2	1,2	9,9	2,4	5,4	0,6	11,4	2,2
Працівники сфери торгівлі та послуг	19,2	8,3	17,4	8,0	20,1	8,3	15,1	9,1
Кваліфіковані робітники сільсько-лісового і рибного господарств	1,1	1,4	1,3	1,0	3,6	3,4	1,7	2,3
Кваліфіковані робітники з інструментом	3,7	20,9	5,1	20,0	7,1	22,7	7,9	28,4
Оператори і складальники устаткування і машин	5,5	19,2	3,5	21,5	3,1	20,6	5,7	24,0
Найпростіші професії	26,2	23,3	11,8	11,2	11,4	11,0	9,1	4,9
Кількість респондентів	10139,9 тис.	10764,8 тис.	374	410	35110 тис.	35704 тис.	648	596

* Джерело: Економічна активність населення України 2007 : Статистичний збірник. — К., 2008. — С. 83.

** Джерело: Экономическая активность населения России (по результатам выборочных обследований) 2008 : Статистический сборник. — М.: Росстат, 2008. — 75–76.

*** Дані ESS зважено з урахуванням дизайн-ефекту вибірки і розраховано тільки для зайнятих респондентів — тих, хто має оплачувану роботу ($m_{nact} = 1$).

Цікаво також порівняти гендерний профіль професійного складу населення України і Росії на тлі європейських країн (табл. 6). Згідно з даними ESS-2006/2007, закономірності гендерної сегментації професійного складу суспільства цілком збігаються в усіх постсоціалістичних країнах: домінування чоловіків серед керівників і в професіях кваліфікованої фізичної

праці й одночасно значне переважаання жінок у професіях кваліфікованої і рутинної нефізичної праці. Проте якщо в Україні й Росії гендерні подібності ринку праці простежуються і за напрямками, і за інтенсивністю (що підтверджують дані і офіційної статистики, і соціологічних проектів), то в країнах східноєвропейського регіону інтенсивність гендерних відмінностей у низці категорій дещо інша. Так, в Україні і Росії серед керівників співвідношення чоловіків і жінок 3 : 1, а в країнах Східної Європи ця розбіжність не настільки різка — 1,5 : 1. Аналогічна закономірність виявляється серед спеціалістів, а також кваліфікованих робітників з інструментом.

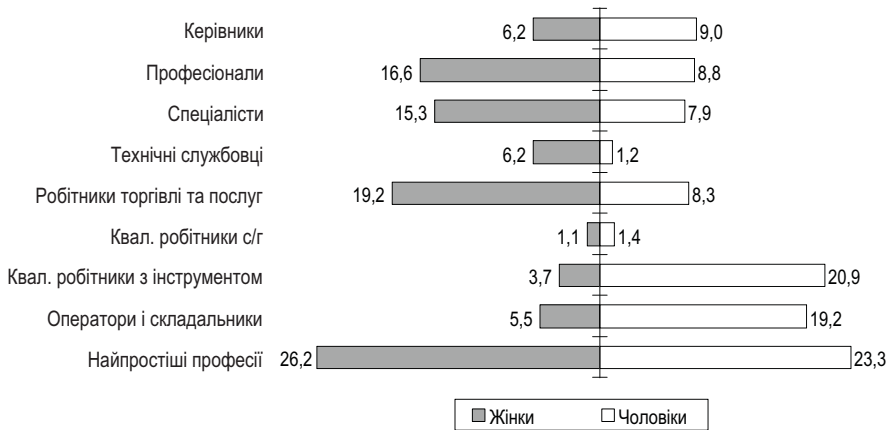

Рис. 3. Гендерний портрет розподілу зайнятого населення України за професійними групами згідно з даними Держкомстату України 2007 року, %

Разом із тим констатуємо значні гендерні відмінності професійного ринку праці постсоціалістичних (України, Росії, країн Східної Європи) і розвинених західноєвропейських країн¹. Одна з відмінностей — співвідношення чоловіків і жінок серед професіоналів у постсоціалістичному просторі становить 1 : 2, тоді як у західних країнах зворотне гендерне співвідношення — 1,2 : 1. Натомість серед спеціалістів на Заході, як і в пострадянських країнах, вищою є частка жінок, проте відмінність гендерного складу не така різка. Таким чином, дані з усією очевидністю підтверджують, що в пострадянських країнах велику частину масових загонів професіоналів і спеціалістів (лікарі, вчителі, бухгалтери, економісти, медсестри, техніки та ін.) становлять жінки, а в Західній Європі їхній склад близький до гендерного паритету. Причому загальновідомо, що в нашій країні ці заняття в державному секторі пов'язані з відносно невисоким рівнем оплати праці й престижу, а в західних країнах праця інтелектуалів, як правило, має пропорційну рівню освіти і кваліфікації винагороду і суспільну пошану. Інша відмінність полягає в більш різкій гендерній диспропорції в низці інших професійних груп на Заході порівняно із постсоціалістичними країнами. Так, серед працівників торгівлі і сфери послуг співвідношення чоловіків і жінок у за-

¹ Напевно, є значні варіації у гендерній карті професійного розподілу різних європейських країн, але це питання залишаємо для майбутніх досліджень.

хідних країнах дорівнює 1 : 3,3 і в постсоціалістичних відповідно 1 : 1,9, а серед кваліфікованих робітників з інструментом, навпаки, співвідношення на користь чоловіків: відповідно 6 : 1 і 3,5 : 1. Водночас наявні й гендерні подібності західних і пострадянських країн: чоловіки домінують серед законодавців і керівників та операторів і складальників, а жінки — серед представників рутинної нефізичної праці (клерків) і найпростіших занять.

Таблиця 6

Гендерний профіль розподілу населення України і Росії, країн Східної і Західної Європи за професійними групами (ESS-2006), %*

Професійні групи	Україна		Росія		Країни Східної Європи		Країни Західної Європи	
	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	5,0	14,6	2,7	8,0	7,1	9,2	5,3	12,2
Професіонали	12,4	7,7	19,0	9,2	10,8	6,2	11,6	13,9
Спеціалісти	20,8	6,2	19,9	9,1	12,1	8,6	18,3	15,6
Технічні службовці	8,5	1,9	10,1	2,2	10,9	3,8	18,6	7,0
Працівники сфери торгівлі та послуг	15,4	8,0	13,3	7,4	18,0	7,5	23,2	7,1
Кваліфіковані робітники сільського, лісового і рибного господарств	2,2	1,6	3,8	2,8	8,2	6,0	1,8	3,7
Кваліфіковані робітники з інструментом	8,0	21,8	11,0	29,2	8,1	27,1	3,6	21,6
Оператори і складальники устаткування і машин	4,3	25,3	6,5	22,9	6,3	17,7	3,9	9,9
Найпростіші професії	23,5	12,8	13,7	9,1	18,6	13,9	13,6	9,1
Кількість респондентів	1006	789	1193	865	2520	2155	12615	12248

* Дані щодо України та Росії зважено з урахуванням дизайн-ефекту вибірки, а щодо країн Східної та Західної Європи — на комбіновану вагу $\text{weight2} = \text{dweight} * \text{pweight}$

Отже, згідно з нашими даними, гендерні диспропорції зайнятості зберігаються в усіх країнах — і західних, і постсоціалістичних. Так, сфери жіночої зайнятості — це насамперед рутинна білокомірцева праця і заняття у сфері торгівлі та послуг, а царини чоловічої зайнятості — синьокомірцева зайнятість і керівні позиції. Проте рівень і вияви цієї диференціації різняться

ся від країни до країни [Большой словарь, 1999: т. 2, с. 128]. Наші констатації збігаються з висновками стосовно горизонтальної гендерної сегрегації європейського ринку праці, відомими зі згаданих вище праць соціологів і доповідей міжнародних організацій (наприклад, [Report, 2006; Global, 2007; Праця жінок, 2003; Рівність, 2006]).

Приділімо також увагу проблемі *вертикальної гендерної сегрегації* у професійній сфері. Традиційними напрямками дослідження тут є дискримінація жінок в оплаті й умовах праці, у посадовому просуванні, відмінності у рівні соціально-професійного престижу жіночої і чоловічої сфер зайнятості. Наявні в розпорядженні авторки дані дають змогу проаналізувати факти гендерних розбіжностей в оплаті праці й профілі посадового розподілу.

Питання відмінностей в оплаті праці між чоловіками і жінками усередині професійних груп розглянуто авторкою на підставі даних моніторингу Інституту соціології НАН України 2008 року (табл. 7)¹. Ці дані емпірично підтверджують загальновідомі факти, по-перше, про значну відмінність в оплаті праці за статтю (серед зайнятих заробітна плата жінок до заробітної плати чоловіків становить у середньому 72%), по-друге, про те, що факт нижчої оплати праці жінок, які працюють на однакових посадах із чоловіками, справедливий для всіх дев'яти професійних груп². Показник відсоткового співвідношення заробітної плати жінок і заробітної плати чоловіків найбільш різкий серед держчиновників і керівників, а також серед кваліфікованих працівників сільського господарства. Диспропорція в оплаті праці вельми значна навіть у професійних групах, де чисельно домінують жінки (наприклад, спеціалісти, клерки, сфера торгівлі та послуг).

Звернімо увагу, що цей показник (співвідношення заробітної плати чоловіків і жінок) становить серед зайнятих у середньому 72%, а серед усіх респондентів — 64%. Позаяк більшу частку останньої категорії становлять пенсіонери, що мали зайнятість у минулому, динаміка показників опосередковано засвідчує наявність позитивної тенденції щодо зниження нерівності в оплаті праці за статтю. Міжнародний досвід доводить, що сприяти подоланню гендерної нерівності в оплаті праці можна як через механізми профспілкового і жіночого рухів, так і законодавчо. Україна теж просувається в цьому напрямі: так, у 2006 році ухвалено Закон “Про забезпечення рівних

¹ На жаль, гендерну нерівність різноманітних професійних груп за матеріальним статусом важко зафіксувати на підставі даних ESS (там використовують інтервальну шкалу доходів), а органи української офіційної статистики не збирають даних щодо середньомісячної заробітної плати за професійними групами.

² Держкомстат України традиційно збирає дані щодо середньомісячної заробітної плати працівників за видами економічної діяльності та статтю. Вони засвідчують значну відмінність в оплаті праці залежно від статі. В економіці загалом у 2007 році вона становила 27% на користь чоловіків. Причому відмінність в оплаті праці спостерігається абсолютно в усіх галузях (навіть у тих, де кількісно домінують жінки — в охороні здоров'я, освіті, торгівлі та сфері послуг тощо). Найбільша різниця (до 35%) в оплаті праці між чоловіками і жінками простежується в промисловості, сферах зв'язку, культури і спорту, у фінансовій діяльності, а найменша (до 9%) — у сільському, лісовому та рибному господарствах [Діти, 2008: с. 147].

прав та можливостей жінок і чоловіків”¹. Одначе досягнення в законодавчому полі не гарантують рівності реальних шансів: наприклад, у Великій Британії, попри прийняття Закону про рівну оплату (1970) і Закону про дискримінацію за статевою ознакою (1975), жінки й далі отримують лишень близько 75% середнього погодинного заробітку чоловіків [Большой словарь, 1999: т. 2, с. 129].

Таблиця 7

**Порівняння розміру середньої заробітної плати
(стипендії, пенсії тощо) за професійними групами та статтю
(за даними моніторингу-2008)**

Професійні групи	Серед зайнятих			Серед усіх респондентів		
	Жінки, долар	Чоловіки, долар	Зарплата жінок до зарплати чоловіків, %	Жінки, долар	Чоловіки, долар	Зарплата жінок до зарплати чоловіків, %
Законодавці, вищі держ-службовці, керівники	254	444	57,2	203	372	54,6
Професіонали	276	387	71,3	241	371	65,0
Спеціалісти	209	323	64,7	175	280	62,5
Технічні службовці	196	257	76,3	143	229	62,4
Робітники сфери торгівлі та послуг	253	304	83,2	193	281	68,7
Кваліфіковані робітники сільського, лісового і рибного господарств	131	258	50,8	115	239	48,1
Кваліфіковані робітники з інструментом	194	305	63,6	150	272	55,1
Оператори і складальники устаткування і машин	241	275	87,6	177	224	79,0
Найпростіші професії	152	230	66,1	122	201	60,7
Кількість респондентів	446	516	–	835	712	–

Питання гендерних відмінностей у посадовому просуванні. Із доступних матеріалів, що їх публікує Держкомстат України, інтерес становлять

¹ У рамках Програми розвитку ООН (ПРООН) 2008 року стартував новий проект “Права дітей і жінок в Україні”. Один із чотирьох його складників – “Гендерна рівність у царині праці”, здійснюваний Міжнародною організацією праці, спрямований на запобігання дискримінації за статевою ознакою у трудових відносинах, сприяння діяльності жінок-підприємниць, розроблення гендерно-чутливих програм і послуг у сфері працевлаштування (див.: <http://www.un.org.ua/ua/news/2008-09-04>).

дані про розподіл державних службовців (у тому числі керівників і спеціалістів) за рангами та статтю (див. табл. 8 і рис. 4).

Таблиця 8

Чисельність державних службовців за статтю у 1995 і 2007 роках, %*

Держслужбовці	1995			2007		
	Загалом, осіб	У % до загальної кількості держ- службовців		Загалом, осіб	У % до загальної кількості держ- службовців	
		жінки	чоловіки		жінки	чоловіки
Облікова чисельність працівників, які обіймають посади керівників і спеціалістів	208081	68,9	31,1	265315	75,5	24,5
Керівники, з-поміж них мають посадові категорії:	54688	45,6	54,4	70559	63,8	36,2
Першу	175	2,9	97,1	282	10,6	89,4
Другу	626	7,2	92,8	1345	24,2	75,8
Третю	2493	12,4	87,6	3331	39,4	60,6
Четверту	5745	26,5	73,5	7743	46,7	53,3
П'яту	21189	35,3	64,7	19693	66,4	33,6
Шосту	24460	63,6	36,4	38165	69,9	30,1
Спеціалісти, з-поміж них мають посадові категорії:	153393	77,3	22,7	194756	79,7	20,3
Третю	889	37,8	62,2	3577	61,7	38,3
Четверту	1715	58,3	41,7	3379	64,6	35,4
П'яту	14960	56,2	43,8	26043	71,7	28,3
Шосту	51631	78,2	21,8	69873	79,2	20,8
Сьому	84198	81,3	18,7	91892	83,7	16,3

* Джерело: Жінки і чоловіки в Україні: Стат. збірник / ДКСУ. — К., 2001. — С. 62; Діти, жінки та сім'я в Україні: Стат. збірник / ДКСУ. — К., 2008. — С. 92.

Вочевидноється, що жінки обіймають керівні посади у сфері державного управління назагал навіть частіше за чоловіків. Однак просування кар'єрними сходами (у системі посадових категорій) жінок і чоловіків підпорядковане ефекту “переверненої піраміди”: мірою просування в ієрархії керівників від нижнього рангу (шостого) до верхнього (першого) знижується частка жінок і, відповідно, зростає частка чоловіків. Цей ефект характерний і для кар'єрного просування спеціалістів-держслужбовців¹. Аналогічна за-

¹ Ті самі закономірності фіксуються і стосовно чисельності працівників місцевого самоврядування (керівників і фахівців) за статтю (див.: [Діти, 2008: с. 93]).

кономірність простежується й у сферах освіти, охорони здоров'я, політики, промисловості та бізнесу. Відповідно до звіту Програми рівних можливостей ПРООН 2006 року, в Україні жінки становлять 38% усіх підприємців, які займаються індивідуальною трудовою діяльністю, вони очолюють 26% малих підприємств, 15% середніх і 12% великих; бізнесом у промисловості керують лишень 2% жінок [Рівність, 2006]. Питома вага фермерських господарств, очолюваних жінками, дорівнює 11% [Жінки і чоловіки, 2001: с. 86]. Таким чином, доволі велика частка жінок виконує керівні функції в різноманітних сферах економіки, проте загальне правило таке: мірою підвищення посадової категорії в ієрархії представленість у ній жінок зменшується. Скромніший посадовий профіль жінок пояснюють наявністю так званої скляної стелі — невидимих інституціональних бар'єрів і суспільних упереждань, що перешкоджають обійманню жінками високих управлінських посад [Пробивая, 2002].

Таким чином, емпірично підтверджено наявність як горизонтальної гендерної сегрегації (що виявляється у фактах існування переважно чоловічих і жіночих професійних груп), так і вертикальної гендерної сегрегації (фіксованої у фактах нерівноцінної оплати праці за статевою ознакою в усіх професійних групах, навіть у тих, де домінують жінки — серед спеціалістів, клерків, працівників сфери торгівлі та послуг; а також у більш пласкому профілі професійно-посадової кар'єри жінок).

Серед тем, що потребують соціологічного моніторингу професійної структури в гендерному розрізі, — тенденції динаміки горизонтальної гендерної сегрегації професійних груп, дотримання принципу рівної оплати за рівну працю, участь жінок у різноманітних сферах і на різних рівнях сфери управління, представленість їх у політиці, рівень соціальної престижності жіночої й чоловічої професійної праці, тенденції професійних захворювань серед жінок і чоловіків тощо. При вивченні гендерних проблем професійної зайнятості особливим напрямом можуть бути також питання жіночої і чоловічої трудової міграції, поєднання і взаємовплив професійних і сімейних ролей серед жінок і чоловіків, особливості трудової мотивації жінок і чоловіків у різних професійних групах, відмінність жіночих і чоловічих ролей серед підприємців, керівників, лікарів, викладачів, юристів та ін.

Популярним предметом соціологічних досліджень також є **взаємозв'язок віку і професії** [Shanas, 1968; Riley, 1987; Ageing, 2001; Glover, Branine, 2001; McGregor, Gray, 2003; Samorodov, 1999; Work, 1994; Ashton, 2007; Furlong, Cartmel, 2006]. Вік розглядають як важливу диференціувальну ознаку професійної зайнятості, оскільки він визначає всі стадії трудового життя індивідів — від включення у соціально-трудові відносини, подальшої професійної соціалізації і трудової кар'єри й аж до виходу на пенсію; він зумовлює особливості трудової поведінки, які виявляються в тому, що члени різних вікових груп мають відмінні потреби, соціально-трудові установки та ціннісні орієнтації; вік детермінує відмінності у стані здоров'я, проведенні дозвілля, а також різну соціальну вагу в суспільстві, зумовлену наявністю в різних вікових групах різного обсягу кваліфікаційних, владно-посадових, дохідних та інших ресурсів.

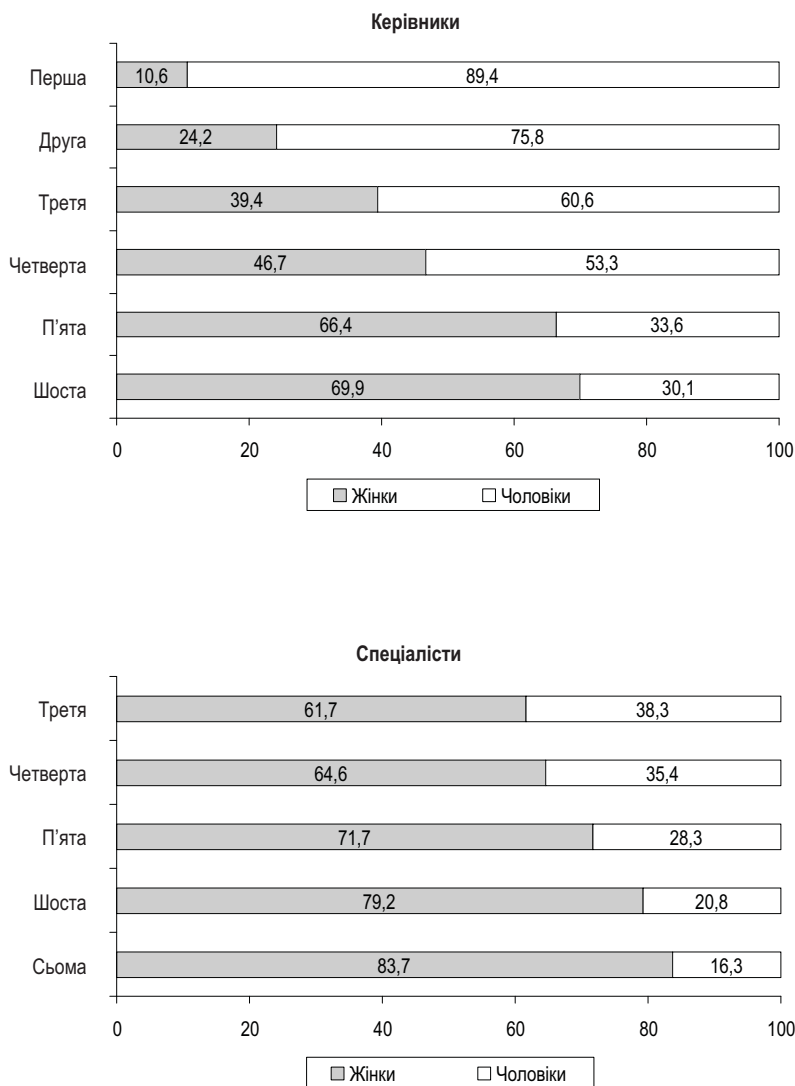

Рис. 4. Розподіл держслужбовців (керівників і спеціалістів) за посадовими категоріями та статтю, за даними Держкомстату України 2007 року, %

Із віковими групами часто асоціюється система нерівностей, що дається взнаки у багатьох соціальних сферах, зокрема на ринку праці. Дискримінація чи підтримка упереджених поглядів стосовно індивідів і груп, що ґрунтуються на їхньому віці, закріпилися в понятті “ейджизм” (ageism) [Dictionary, 2005: p. 8–9]. У західних суспільствах найстарша і наймолодша вікові групи сприймаються і трактуються як відносно некомпетентні й виключені з багатьох сфер соціального життя. Про те, що це реальна соціальна проблема в царині зайнятості, можна судити за наявністю спеціальних віково-чутливих законів у багатьох країнах, у тому числі й в Україні (на-

приклад, про заборону вікових обмежень при прийнятті на роботу або про надання роботи по закінченні вищого навчального закладу)¹. Незважаючи на те, що соціологія віку зорієнтована на вивчення всіх вікових груп, особливу увагу дослідники приділяють проблемі “ейджизму”, зокрема темам молодіжного ринку праці та зайнятості людей похилого віку. Хоча у наш час існує виключення або обмеження на ринку праці крайніх вікових груп, проте в історичній перспективі похилий вік не завжди сприймався як перешкода для професійної реалізації (наприклад, у період пізнього соціалізму літні чоловіки обіймали навіть найвищі керівні посади)².

Вивчення **вікового профілю** професійної структури на підставі даних статистики і ESS уможливило описання низки виразних відмінностей (табл. 9). Для порівняння було взято шість вікових груп: молодь віком до 20 років і 20–29 років, люди середнього віку (30–39, 40–49, 50–59 років) і старшого віку після 60 років.

Дані статистики та ESS підтверджують думку, що зараз одна частина молоді віком до 20 років включена в різноманітні форми професійного навчання, а можливості іншої — яка безпосередньо розпочинає трудове життя одразу після закінчення школи³ — обмежені на ринку праці головно заняттями некваліфікованої фізичної праці й сфери торгівлі та послуг (відповідно 64% і 12% респондентів цього віку).

Після 20 років, здобувши первинну професійну освіту, молодь обіймає вже позиції усього спектра професій “білих” і “синіх” комірців, проте 20-літні все одно вдвічі рідше, порівняно зі старшими віковими групами, мають професійні заняття, основні завдання яких полягають в управлінських функціях (законодавці, вищі держслужбовці, керівники), адже загальновідомо, що владний ресурс концентрується в середніх і старших поколіннях. Крім того, молодь віком до 30 років рідше обіймає позиції професіоналів.

За даними статистики і ESS, управлінські позиції концентруються у поколіннях 30-, 40- і 50-літніх. Та й загалом представники цих вікових груп мають схожий професійний профіль. У середньому віці працівники, як пра-

¹ Дискримінаційні практики на підставі віку вельми поширені в Україні, попри те, що працівники захищені від вікової дискримінації на законодавчо-правовому рівні. Зокрема, стаття 24 Конституції України і Трудовий кодекс України декларують рівні права і свободи для всіх громадян незалежно від статі, віку та інших ознак. Загальновідомими є факти вікової дискримінації як випускників вищої школи, які не мають досвіду роботи, так і працівників передпенсійного віку, інтереси яких не враховують при плануванні кадрової політики, перекваліфікації чи підвищення професійного рівня. Приклади вікової дискримінації мають місце і в Європі; звідси велика кількість досліджень західних соціологів, присвячених ейджизму.

² Стосовно зростання дослідницького інтересу до цієї царини і специфічних конструювань “старшого віку” в різних культурних і часових рамках див., наприклад: [Riley, 1987].

³ Згідно з даними Держкомстату України лише 15% молоді віком 14–19 років включено в економічну діяльність [Жінки і чоловіки, 2001: с. 47].

Таблиця 9

Розподіл населення порівнюваних країн за професійними групами та віком, %

Професійні групи	Україна*					Росія**						
	До 20	20-29	30-39	40-49	50-59	60+	До 20	20-29	30-39	40-49	50-59	60+
Законодавці, держслужбовці та керівники	0,5	6,0	8,2	8,9	9,0	4,3	0,3	4,7	6,9	8,4	10,2	9,7
Професіонали	1,1	14,3	13,7	12,4	12,0	8,5	1,2	21,4	20,5	17,7	17,8	22,1
Спеціалісти	4,4	12,9	12,7	11,6	10,5	5,5	8,3	15,6	15,9	14,6	13,8	10,5
Технічні службовці	3,4	4,3	3,5	3,8	3,2	1,7	2,9	3,7	2,4	2,9	3,2	1,9
Працівники сфери торгівлі та послуг	11,7	15,7	15,7	14,3	10,3	3,3	24,0	17,8	15,5	13,2	9,5	7,5
Кваліфіковані робітники сільського господарства	0,8	0,9	1,4	1,7	1,4	0,2	14,3	2,5	2,4	3,3	3,6	12,3
Кваліфіковані робітники з інструментом	9,1	14,6	12,5	12,7	12,5	4,8	12,9	15,5	14,8	14,6	15,9	11,2
Оператори і складальники устаткування і машин	5,2	11,3	13,6	14,0	14,3	3,8	6,7	9,6	12,2	14,1	12,8	7,0
Найпростіші професії	63,8	20,0	18,7	20,6	26,8	67,9	29,6	9,3	9,3	11,2	13,1	17,2
Кількість респондентів (тис. осіб)	493,8	4862,6	5184,8	5514,5	3712,2	1136,8	1211	16297	17134	19460	14203	2509
	<i>Країни Східної Європи***</i>											
	До 20	20-29	30-39	40-49	50-59	60+	До 20	20-29	30-39	40-49	50-59	60+
Законодавці, держслужбовці та керівники	2,8	4,4	9,6	8,7	7,6	9,3	0,9	4,1	8,5	9,5	10,0	10,1
Професіонали	0,0	8,9	14,1	10,7	7,0	5,5	1,1	9,7	17,0	13,8	15,2	10,4
Спеціалісти	7,0	10,1	10,8	9,2	12,6	9,5	7,2	17,5	19,5	18,6	17,0	14,8
Технічні службовці	5,6	10,4	8,0	8,1	7,0	5,9	12,2	13,5	12,3	13,4	13,0	12,1
Працівники сфери торгівлі та послуг	26,8	22,2	13,3	12,6	11,5	8,7	30,8	23,8	14,8	14,7	13,6	11,3
Кваліфіковані робітники сільського господарства	5,6	2,4	5,3	7,6	6,1	12,8	4,7	1,1	1,5	2,1	2,3	4,7
Кваліфіковані робітники з інструментом	15,5	17,2	17,3	17,5	17,2	15,9	18,5	14,0	11,2	10,9	10,7	14,4
Оператори і складальники устаткування і машин	1,4	10,0	10,8	10,1	13,1	12,3	2,1	4,8	6,5	6,6	7,7	8,6
Найпростіші професії	35,2	14,4	10,7	15,5	17,8	20,1	22,6	11,4	8,8	10,4	10,4	13,6
Кількість респондентів	71	662	729	802	854	1192	665	2982	3936	4941	3896	6414

* Дані надано Держкомстатом України на запит авторки статті.

** Обчислено за: Экономическая активность населения России (по результатам выборочных обследований 2008) : Статистический сборник. – М.: Росстат, 2008. – С. 77–78.

*** Дані ESS-2006 щодо країн Східної та Західної Європи зважено на комбіновану вагу weight2 = dweight*рweight.

вило, досягають піку професійної реалізації й отримання винагороди за працю, маючи високий владний і кваліфікаційний ресурс¹.

Порівняно з представниками середніх вікових груп працівники віком понад 60 років мають відмінний професійний портрет: вони вдвічі рідше мають професії кваліфікованої розумової праці (професіоналів і спеціалістів) і вп'ятеро рідше — рутинної (працівників сфери торгівлі та послуг), разом із тим вони вдвічі частіше є робітниками некваліфікованої фізичної праці (найпростіших занять). Це свідчить не лише про вияви ейджизму, а й про те, що структура робочих позицій, що її застало покоління нинішніх 60-літніх, мала значно більше професійних позицій у сільському господарстві та промисловості, і менше — у сфері інтелектуальної праці, торгівлі та послуг. Крім того, поведінка на ринку праці осіб передпенсійного і пенсійного віку має свої особливості й проблеми: для цієї вікової категорії характерним є процес поступової депрофесіоналізації — вимушеного чи добровільного зниження професійного й соціального статусу².

Порівняння професійної диференціації різних вікових груп в Україні, Росії та європейських країнах виявляє принципову схожість її характеристик (табл. 9)³. Серед загальних закономірностей слід назвати передусім своєрідність (описану вище) професійного профілю працівників до 20 років і після 60 порівняно із середніми віковими групами. Натомість професійна структура покоління 20-, 30- і 40-літніх доволі близька. Зазначу, що в усіх порівнюваних країнах приблизно до 30-ти років працівники проходять необхідні щаблі посадової кар'єри і обіймають професійні позиції, основні функції яких полягають у здійсненні управлінських завдань, тому частка керівників максимальна серед 30–50-літніх.

Отже, дані статистики та ESS підтверджують, що вік є значимою диференційною ознакою професійної зайнятості в усіх порівнюваних країнах. Стосується це, головним чином, “крайніх” (наймолодшої і найстаршої) вікових груп на ринку праці — їхній професійний портрет значно відрізняється від портрета середніх вікових груп. Це можна позначити як віковий “ефект краю” у просторі професійних позицій. Крім того, у крайніх вікових групах накопичуються зміни, які зрештою зумовлюють зміни професійної структури: наприклад, у молодіжних групах інтенсивніше опановуються

¹ Зроблений автором на підставі даних моніторингу-2008 порівняльний аналіз середньомісячної заробітної плати за професійними групами і віком свідчить, що зарплата 30-, 40- і 50-літніх працівників вища, ніж у 20- і 60-літніх. Найвиразнішими ці відмінності є в професійних групах держслужбовців і менеджерів, а також професіоналів і клерків. Про вікову сегрегацію в оплаті праці в західних країнах див.: [Ageing and income, 2001].

² Навіть якщо працівник, який досяг пенсійного віку, залишається в тій самій організації, йому незрідка доводиться змінювати свій посадовий статус, оскільки в низці професійних груп (наприклад, держслужбовці) чинною є заборона обіймати керівні посади пенсіонерам, а в деяких професіях (наприклад, пожежники, артисти балету тощо) до працівників висувають особливі вимоги щодо фізичного стану.

³ Я вирішила порівняти дані України і Росії на підставі статистичних даних, позаяк тут більшою мірою наповнені вікові групи віком до 20 років.

нові професії, а в старших, навпаки, концентруються застарілі й такі професійні заняття, що потроху зникають.

Таблиця 10

Поселенський профіль розподілу населення України за професійними групами (за даними Держкомстату України і моніторингу), %

Професійні групи	За даними Держкомстату України 2007 (серед зайнятих)*		За даними моніторингу-2008							
	Міське населення	Сільське населення	Серед зайнятих респондентів				Серед усіх респондентів			
			Київ	Велике місто	Невелике місто	Село	Київ	Велике місто	Невелике місто	Село
Законодавці, вищі держслужбовці і керівники	9,6	3,2	7,1	11,0	11,1	4,7	10,1	11,6	10,4	5,0
Професіонали	15,9	5,6	36,4	15,3	15,2	9,7	28,1	13,2	13,5	7,0
Спеціалісти	13,9	6,1	24,3	18,4	23,8	19,7	20,2	18,3	21,3	15,6
Технічні службовці	4,4	1,9	5,7	2,9	2,5	2,7	5,6	4,3	3,9	3,1
Працівники сфери торгівлі та послуг	16,1	8,2	10,0	15,3	9,8	10,7	10,1	14,4	10,2	9,8
Кваліфіковані робітники сільського, лісового і рибного господарств	0,4	3,2	0,0	0,0	0,3	4,0	1,1	0,0	0,4	4,3
Кваліфіковані робітники з інструментом	15,2	6,8	7,1	18,4	21,9	17,7	11,2	18,3	19,1	15,3
Оператори і складальники устаткування і машин	13,7	10,0	10,0	11,0	10,8	17,4	7,9	11,2	12,8	17,7
Найпростіші професії	10,8	55,0	4,3	7,8	4,4	13,4	5,6	8,7	8,3	22,3
Кількість респондентів	14309,7 тис.	6595,0 тис.	70	347	315	299	89	508	460	583

* Джерело: Економічна активність населення України 2007 : Статистичний збірник. — К., 2008. — С. 83.

Поселенський профіль професійних груп в Україні, згідно зі статистичними й соціологічними даними, виглядає цілком очікувано (див. табл. 10 і рис. 5). Міські жителі мають безперечну перевагу в усіх позиціях, пов'язаних з управлінськими повноваженнями і кваліфікаційно-освітнім ресурсом: вони у два-три рази частіше, ніж сільські жителі, мають заняття керівника, професіонала і спеціаліста (за даними статистики — ще й технічно-

го службовця і кваліфікованого робітника з інструментом). Водночас серед сільського населення у три-п'ять разів більше зайнятих найпростішими професіями, тут зосереджені також кваліфіковані робітники аграрного сектору¹. Проте серед міського населення також спостерігаються виразні відмінності: у Києві, як у будь-якій столиці, сконцентровані професіонали і технічні службовці², тоді як робітничі професії (зокрема, кваліфіковані робітники з інструментом) більшою мірою зосереджені у великих і невеликих містах із високим промисловим потенціалом. Очевидно, що співвідношення біло- і синьокмірцевої зайнятості принципово різниться залежно від місця проживання — серед міського населення воно становить 44% : 56%, а серед сільського — 17% : 83%.

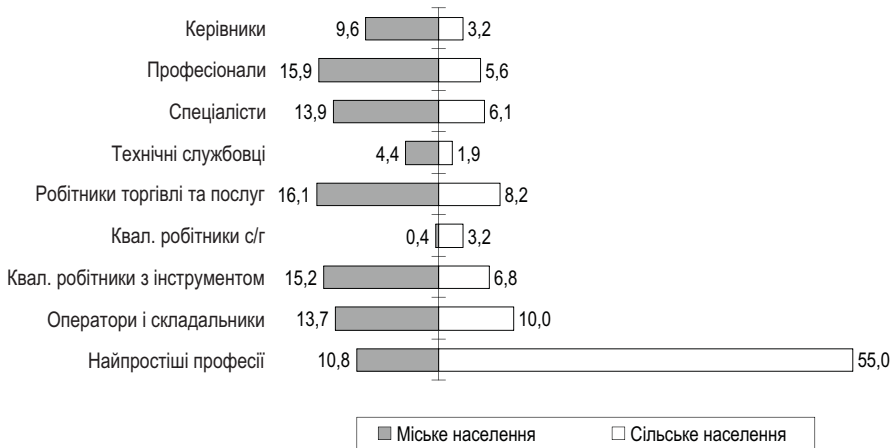

Рис. 5. Поселенський портрет розподілу зайнятого населення за професійними групами за даними Держкомстату України 2007 року, %

Цікаво розглянути поселенський профіль професійного портрета населення України порівняно з Росією і з європейськими країнами (табл. 11). Згідно з даними ESS-2006, поселенська структура зайнятості доволі близька в усіх постсоціалістичних країнах³. Її подібні риси такі: частка керівників, професіоналів, спеціалістів, клерків значно вища серед городян, а частка робітників аграрного сектору, операторів і складальників, найпростіших занять вища серед сільських жителів. У країнах Західної Європи поселенський профіль зайнятості не має виразних відмінностей між городянами

¹ Відомо, що у 49,3% населених пунктів України у 2005 році були відсутні бодай якісь суб'єкти господарської діяльності [Прибиткова, 2009], тому багато сільських жителів мусили працювати або в особистому підсобному господарстві, або не за місцем проживання.

² У столиці також сконцентровані законодавці, вищі держслужбовці й керівники, проте вони, як правило, не потрапляють до вибірки.

³ Дані Держкомстату України та моніторингу фіксують контрастніші відсоткові відмінності професійного складу городян і селян, ніж дані ESS-2006, однак описані тенденції збігаються.

і селянами (за винятком професійної групи кваліфікованих робітників аграрного сектору, що цілком зрозуміло).

Таблиця 11

Поселенський профіль розподілу населення України і Росії, країн Східної і Західної Європи за професійними групами (ESS-2006), %*

Професійні групи	Україна		Росія		Країни Східної Європи		Країни Західної Європи	
	Міське населення	Сільське населення	Міське населення	Сільське населення	Міське населення	Сільське населення	Міське населення	Сільське населення
Законодавці, вищі держслужбовці, керівники	12,2	7,5	5,5	3,4	10,7	4,0	8,5	8,9
Професіонали	13,2	8,7	16,5	10,8	11,6	4,3	14,1	10,3
Спеціалісти	18,0	12,4	15,5	14,8	13,2	6,4	17,9	15,4
Технічні службовці	6,2	5,3	7,7	4,6	8,8	5,7	13,5	11,7
Працівники сфери торгівлі та послуг	13,9	11,2	10,9	10,4	14,1	11,7	15,9	14,1
Кваліфіковані робітники сільськогосподарського, лісового і рибного господарств	1,1	2,4	0,9	9,7	1,5	6,0	1,3	5,3
Кваліфіковані робітники з інструментом	15,3	13,4	19,8	15,0	15,0	19,7	11,3	14,4
Оператори і складальники устаткування і машин	10,5	15,2	12,4	16,4	11,0	12,4	6,6	7,5
Найпростіші професії	9,6	23,8	10,7	14,8	14,3	19,8	10,9	12,4
Кількість респондентів	628	1167	1480	566	2835	1845	1620	8623

* Дані щодо України та Росії зважено з урахуванням дизайн-ефекту вибірки, а щодо країн Східної і Західної Європи — на комбіновану вагу $\text{weight2} = \text{dweight} * \text{pweight}$.

Висновки

Здійснене автором статті багатоцільове дослідження дало підстави дійти таких висновків.

По-перше, дані різних соціологічних проєктів щодо професійного складу населення України, на мій погляд, цілком зіставні (а отже, надійні), хоча мають відмінності, пояснювані, головним чином, відмінностями стратегій

побудови вибірки і методів збирання інформації. А от наявність значних розбіжностей соціологічних і статистичних даних потребує пошуку пояснень, спеціального обговорення зі співробітниками Держкомстату України, відповідальними за збирання даних стосовно розподілу населення за професійними групами, і (в ідеалі) подолання цих проблем шляхом зближення методичних стратегій (переважно на етапі кодування).

По-друге, порівняльні дані міжнародного проекту ESS свідчать, з одного боку, про принципову схожість професійного складу всіх постсоціалістичних суспільств — України, Росії і країн Східної Європи (що пояснюється спільністю соціально-економічних і технологічних засад формування професійного профілю суспільства в країнах колишньої РЕВ, що зберігається дотепер), а з іншого — про принципові відмінності із розвиненими західними країнами (зокрема, обсяг позицій “білих комірців” у структурі професійної зайнятості на Заході значно вищий, а “синіх” — відповідно, нижчий). Однак цей висновок передбачає в подальшому детальніше обговорення порівнюваних відмінностей в якісних характеристиках представників різних професійних груп (наприклад, професіоналів, фермерів тощо).

По-третє, впродовж дванадцяти років (періоду відстежування даних про професійний розподіл) спостерігалася значна динаміка диференціації населення за професійними групами. Якщо довіряти даним статистики¹, в Україні та Росії вона мала різну спрямованість й інтенсивність. Так, в Україні на тлі зниження загального обсягу зайнятості спостерігався зсув від синькокомірцевих занять індустріального сектору в бік сфери торгівлі та послуг, а в Росії дванадцятирічна динаміка мала позитивний тренд щодо перетворення структури зайнятості на зразок постіндустріального суспільства — на тлі підвищення обсягу зайнятості стався зсув професійної диференціації від “синіх” комірців у сфері не тільки торгівлі та послуг, а й “білих комірців”. Щоб оцінити, наскільки достовірним є такий висновок, необхідні дані інших досліджень.

По-четверте, отримані дані засвідчують важливість детермінант статі, віку і місця проживання для аналізу професійної структури пострадянських суспільств. Серед виявлених закономірностей слід відзначити факти як *горизонтальної гендерної асиметрії* у професійному поділі праці (жінки домінують у сфері кваліфікованої та рутинної нефізичної праці, а чоловіки — у професіях робітників фізичної праці та в управлінських позиціях; причому гендерні відмінності ринку праці мають подібний характер у всіх порівнюваних країнах); так і факти *вертикальної сегрегації*, показані на прикладі гендерних відмінностей в оплаті праці (у всіх професійних групах заробітна плата чоловіків значно вища, ніж у жінок), а також у посадовому профілі (чим вищим є статус позиції в посадовій ієрархії, тим рідше її обіймають жінки). Аналіз *вікового профілю* виявив своєрідність професійних позицій різних вікових груп. Зафіксовано так званий “ефект краю”: крайні вікові групи на ринку праці — наймолодша (до 20 років) і найстарша (після 60

¹ Це застереження я роблю тому, що практика збирання і кодування інформації відповідно до класифікатора професій ISCO для статистичних агенцій Росії й України також є новою, ще недостатньо відпрацьованою практикою.

років) — мають специфічну структуру зайнятості, що відрізняється від “середніх” — наймасовіших і найактивніших вікових груп (віком від 30 до 60 років), що реалізують увесь спектр професій сучасного суспільства. Так, молодь віком до 20 років переважно має заняття некваліфікованої фізичної праці й сфери торгівлі та послуг, а серед працівників пенсійного віку порівняно велика частка тих, хто має найпростіші заняття, і менша — працівників торгівлі та послуг. Професійні профілі 30-, 40- і 50-літніх працівників виявилися найближчими, а 20-літні відрізняються від них меншою часткою керівників. Виявлений характер взаємозв'язку віку і професії подібний у всіх порівнюваних країнах. *Поселенський профіль* свідчить про принципovu диференціацію професійного складу міського і сільського населення, зокрема за рівнем кваліфікації: представники найпростіших занять сконцентровані головно в селі, тоді як управлінці й працівники кваліфікованої праці — у містах; щоправда, і серед городян фіксуються розбіжності: в столиці зосереджені заняття “білих комірців”, а у великих і невеликих містах — “синіх”. Відзначу, що вище перелічено лише ті закономірності професійної структури українського і російського суспільств, що дістають переконливе підтвердження в даних як офіційної статистики, так і соціологічних проєктів.

Підсумовуючи, зазначу, що здійснене дослідження загальних контурів професійної диференціації українського суспільства в порівняльній і часовій перспективах є лише одним із необхідних кроків у комплексному вивченні професійної структури. Актуальні вітчизняні дослідження різних типів соціально-професійної мобільності, структури професійного престижу, відстежування різноманітних показників гендерної й вікової нерівності у сфері професійної зайнятості тощо. Перспективним напрямом є також розвиток соціології професій, котра як окрема галузь досліджень (судячи з аналізу соціологічної періодики) практично відсутня в Україні. Як наслідок нам мало що достеменно відомо про вітчизняну специфіку культури окремих професійних груп (наприклад, лікарів, менеджерів, викладачів, юристів, соціальних працівників, спеціалістів ІТ-сфери), про зміну статусу різноманітних професій і занять у перебігу суспільних трансформацій, про появу й інституціоналізацію нових професій.

Отримані дані роблять певний внесок у знання про соціальну структуру українського суспільства, а також свідчать, що вітчизняні соціологи отримали надійний інструмент фіксації професійної позиції респондента відповідно до міжнародних стандартів. Наявність цієї уніфікованої змінної у вітчизняних соціологічних масивах забезпечує міжнародну порівнюваність відповідних даних, крім того, вочевидненна її корисність як елемента конструювання відомих класових схем і соціоекономічних індексів (а за бажання і для створення власних), що виправдовує витрачений час і докладені зусилля в її конструювання.

Література

Александрова Т.Л. Методологические проблемы социологии профессий // Социологические исследования. — 2000. — № 8. — С. 11–17.

- Аллен В.А.Д., Гончарук О., Перротта Л.* Українське село на зламі століть. — К., 2001.
- Аникин В.А., Тихонова Н.Е.* Социально-профессиональный статус как фактор социальных неравенств // Социальные неравенства и социальная политика в современной России. — М., 2008. — С. 96–110.
- Антонченкова С.В.* Гендерное неравенство на рынке труда // Экономическая социология: электронный журнал. — 2004. — Т. 5. — № 4. — С. 72–96 (www.ecsoc.msses.ru).
- Антропология профессий: Сб. науч. ст.* / Под ред. П.В.Романова, Е.Р.Ярской-Смирновой. — Саратов, 2005.
- Близнюк В.* Гендерні відносини в економічній сфері // Основи теорії гендеру. — К., 2004. — С. 327–353.
- Большой толковый социологический словарь (Collins).* — М., 1999. — Т. 1, 2.
- Діти, жінки та сім'я в Україні: Стат. збірник / ДКСУ.* — К., 2008.
- Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда // Западноевропейская социология XIX–начала XX веков. — М., 1996. — С. 256–309.
- Жінки і чоловіки в Україні: Стат. збірник / ДКСУ.* — К., 2001.
- Журженко Т.Ю.* Социальное воспроизводство и гендерная политика в Украине. — Харьков, 2001.
- Заславская Т.И.* Социальная структура современного российского общества // Общественные науки и современность. — 1997. — № 2. — С. 5–23.
- Ильин В.И.* Модели классообразования в посткоммунистическом мире // Мир России. — 2008. — № 2. — С. 3–21.
- Классовое общество. Теория и эмпирические реалии* / Под ред. С.Макеева. — К., 2003.
- Кон М., Хмелько В., Паніотто В., Хунг Х.Ф.* Соціальна структура та особистість у процесі радикальних соціальних змін // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. — № 3. — С. 24–64.
- Куценко О.Д.* Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе. — Харьков, 2000.
- Лаврінченко Н.* Гендерний аспект соціально-економічного статусу // Українське суспільство—2003. Соціологічний моніторинг. — К., 2003. — С. 97–105.
- Лерман Ц., Седик Д., Пугачев Н., Гончарук А.* Реформирование сельского хозяйства в Украине. Итоги и перспективы. — Рим, 2007.
- Лукиа О.В.* Социология профессиональных групп: определение понятий // Профессиональные группы интеллигенции. — М., 2003. — С. 61–79.
- Макеев С.А.* Социальные перемещения в крупном городе. — К., 1989.
- Мальцева И.О., Роцин С.Ю.* Гендерная сегрегация и мобильность на российском рынке труда. — М., 2006.
- Мансуров В.А., Юрченко О.В.* Конструирование новых статусных позиций в процессе профессионализации // Модернизация социальной структуры российского общества / Под ред. З.Т.Голенковой. — М., 2008. — С. 139–156.
- Оксамитна С., Патракова А.* Ієрархія престижності професій і занять // Українське суспільство, 2007. — К., 2007. — С. 170–179.
- Оксамитная С.Н.* Концепция классов Дж.Голдторпа: опыт применения в Украине // Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / Под ред. С.Макеева. — К., 2003. — С. 82–115.
- Патракова А.Л.* Соціально-класові позиції та ціннісні орієнтації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2009. — № 1. — С. 169–185.
- Попова И.П.* Профессиональный статус специалистов в меняющемся российском обществе. — М., 2004.
- Праця жінок: дискримінація по відношенню до жінок на українському ринку праці.* Звіт Human Rights Watch, 2003 (www.hrw.org/russian/reports/ukraine/2003/ukraine_resume.html).

Прибиткова І.М. Критерії внутрішньокласової структури селянства та міжкласових кордонів у дискусіях аграрників радянської доби та пострадянського реформаційного часу // Соціальний розвиток сільських регіонів. — Умань, 2009. — С. 134–137.

Пробивая “стеклянный потолок”: женщины на руководящих постах. Краткий обзор. Международное бюро труда. — Женева, 2002
(<http://www.gender.ru/russian/digest/2002-01/analyze/mot8.shtml>).

Профессиональные группы интеллигенции. — М., 2003.

Рівність зарплат демократії : Інформаційний бюлетень з актуальних питань гендерних перетворень в Україні. — К., 2006.

Симончук Е.В. Механизм межпрофессиональной мобильности специалистов с высшим образованием // Подвижность структуры: Современные процессы социальной мобильности. — К., 1999. — С. 135–149.

Симончук Е. Классовые структуры в сравнительной перспективе // Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е.Головахи, С.Макеева. — К., 2007. — С. 33–104.

Симончук О. Класифікатор професій ІССО-88: історія розроблення, концептуальні засади, модель операціоналізації, застосування в соціологічних дослідженнях // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2008. — № 3. — С. 24–41.

Сорокин П.А. Социальная стратификация и мобильность // Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992. — С. 353–372.

Сорокин П.А. Влияние профессии на поведение людей и рефлексология профессиональных групп // Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет. — М.: Наука, 1994. — С. 333–355.

Социальная динамика и трансформация профессиональных групп в современном обществе / Под ред. В.А.Мансурова. — М., 2007.

Социально-профессиональная ориентация молодежи / Отв. ред. М.Х.Титма. — Тарту, 1973.

Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е.Головахи, С.Макеева. — К., 2007.

Филиппов Ф.Р. От поколения к поколению: Социальная подвижность. — М., 1989.

Чередниченко Г.А., Шубкин В.Н. Молодежь вступает в жизнь (социологическое исследование проблем выбора профессии и трудоустройства). — М., 1985.

Черноволенко В.Ф., Оссовский В.Л., Паниотто В.И. Престиж профессий и проблемы социально-профессиональной ориентации молодежи. — К., 1979.

Шкаратан О.И., Ильин В.И. Социальная стратификация России и Восточной Европы. — М., 2006.

Шкаратан О.И., Ястребов Г.А. Российское неэтакратическое общество и его стратификация // Социологические исследования. — 2008. — № 11. — С. 40–50.

Шкаратан О.И., Ястребов Г.А. Социально-профессиональная стратификация населения России: Теоретические предпосылки, методы и некоторые результаты повторного опроса 1994, 2002 и 2006 годов // Мир России. — 2007. — № 3. — С. 3–49.

Abbott A. The System of Professions: An Essay on the Division of Expert Labor. — Chicago, 1988.

Ageing and Employment Policies. — Paris, 2001 (www.oecdbookshop.org).

Ageing and Income. Financial Resources and Retirement in 9 OECD Countries. — Paris, 2001.

Anker R. Gender and Jobs: Sex Segregation of Occupations in the World. — Geneva, ILO, 1998.

Ashton D.N. Globalisation and the Future of the Youth Labour Market. — Leicester, 2007.

Blau P.M., Duncan O.D. The American Occupational Structure. — N.Y., 1967.

Burton M.D., Grusky D.B. A Quantitative History of Comparative Stratification Research // Contemporary sociology. — 1992. — Vol. 21. — № 25. — P. 623–631.

- Crompton R.* Professions in the Current Context // Work, Employment and Society. — 1990. — P. 147–66.
- Davies C.* The Sociology of Professions and the Profession of Gender // Sociology. — 1996. — Vol. 30. — № 4. — P. 661–678.
- Dex S.* The Sexual Division of Work: Conceptual Revolutions in the Social Sciences. — Brighton, 1985.
- Dictionary of Sociology / Ed. by J.Scott, G.Marshall. — Oxford, 2005.
- Duncan O.D.* A Socioeconomic Index for All Occupations // Occupations and Social Status / Ed. by A.J.Reiss. — N.Y., 1961. — P. 139–161.
- Duncan O.D.* Notes on Social Measurement: Historical and Critical. — N.Y., 1984.
- Erikson R., Goldthorpe J.H.* The Constant Flux. — Oxford, 1992.
- Esping Andersen G.* Post-Industrial Class Structures: An Analytical Framework // Changing Classes: Stratification and Mobility in Post-Industrial Societies / Ed. by G.Esping Andersen. — L., 1993. — P. 7–31.
- Featherman D., Hauser R.* Opportunity and Change. — N.Y., 1978.
- Feldberg R., Glenn E.N.* Male and Female: Job Versus Gender Models in the Sociology of Work // Social Problems. — 1979. — Vol. 26. — P. 524–538.
- Freidson E.* Professionalism: The Third Logic. — L., 2001.
- Furlong A., Cartmel F.* Young People and Social Change: New Perspectives. — Maidenhead, 2006.
- Ganzeboom H.B.G., De Graaf P., Treiman D.J. (with De Leeuw J.).* A Standard International Socio-Economic Index of Occupational Status // Social Science Research. — 1992. — № 21. — P. 1–56.
- Ganzeboom H.B.G., Treiman D.J.* Internationally Comparable Measures of Occupational Status for the 1988 International Standard Classification of Occupations // Social Science Research. — 1996. — № 25. — P. 201–239.
- Ganzeboom H.B.G., Treiman D.J., Ultee W.C.* Comparative Intergenerational Stratification Research: Three Generations and Beyond // Annual Review of Sociology. — 1991. — Vol. 17. — P. 277–302.
- Ganzeboom, H.B.G., Treiman, D.J.* Three Internationally Standardised Measures for Comparative Research on Occupational Status // Advances in Cross-National Comparison / Ed. by J.H.P.Hoffmeyer-Zlotnick, C.Wolf. — N.Y., 2003. — P.159–193.
- Gender and Stratification / Ed. by R.Crompton, M.Mann. — Cambridge, 1989.
- Gender Segregation and Social Change / Ed. by A.M.Scott. — Oxford, 1994.
- Gender Segregation at Work / Ed. by S.Walby. — Philadelphia, 1988.
- Global Gender Gap Report 2007. World Economic Forum — (<http://www.weforum.org/en/initiatives/gcp/Gender%20Gap/index.htm>).
- Glover I., Branine M.* Ageism in Work and Employment. — Aldershot, 2001.
- Goldthorpe J.H., Hope K.* The Social Grading of Occupations. A New Approach and Scale. — Oxford, 1974.
- Goldthorpe J.H.* Women and Class Analysis: in Defence of the Conventional View // Sociology. — 1983. — № 17.
- Goldthorpe J.* On the Service Class, its Formation and Future // Classes and the Division of Labour / Ed. by A.Giddens, G. MacKenzie. — Cambridge, 1982.
- Griffin L., Kalleberg A.* Stratification and Meritocracy in the United States: Class and Occupational Recruitment Patterns // British Journal of Sociology. — 1981. — Vol. 32. — P. 1–38.
- Hakim C.* Key Issues in Women's Work: Female Heterogeneity and the Polarisation of Women's Employment. — L., 1996.
- Hoffmann E.* International Statistical Comparisons Occupational and Social Structures: Problems, Possibilities and the Role of ISCO-88. — ILO, 1999.

- Kalleberg A.* Comparative Perspectives on Work Structures and Inequality // Annual Review of Sociology. — 1988. — Vol. 14. — P. 203–225.
- Krymkovski D.H.* Measurement in the Comparative Study of the Process of Stratification // Social Science Research. — 1988. — Vol. 17. — P. 181–205.
- Leiulfsrud H., Bison I., Jensberg H.* Social Class in Europe / European Social Survey 2002/3. — NTNU Samfunnsforskning / NTNU Social Research Ltd., 2005.
- Leiulfsrud H., Woodward A.* Women at Class Crossroads: Repudiating Conventional Theories of Family Class // Sociology. — 1987. — Vol. 21. — № 3. — P. 393–412.
- MacDonald K.M.* The Sociology of the Professions. — L., 1995.
- Mills W.* White Collar: The American Middle Classes. — N.Y., 1951.
- North C.C., Hatt P.K.* Jobs and Occupations // Public Opinion News. — 1947. — № 9. — P. 3–13.
- Orth B., Wegener B.* Scaling occupational prestige by magnitude estimation and category rating methods // European Journal of Social Psychology. — 2006. — № 13(4). — P. 417–431.
- Parsons T.* The Social System. — N.Y., 1991.
- Perkin H.* The Rise of Professional Society. — L., 1988.
- Professions in Theory and History / Ed. by M.Burridge, R.Torstendahl. — L., 1990.
- Report on Equality between Women and Men. — Luxembourg, 2006.
- Riley M.W.* On the Significance of Age in Sociology // American Sociological Review. — 1987. — Vol. 52. — № 1. — P. 1–14.
- Samorodov A.* Ageing and Labour Markets for Older Workers. — Geneva, 1999.
- Shanas E. et al.* Old People in Three Industrialised Societies. — L., 1968.
- The End of the Professions? The Restructuring of Professional Work / Ed. by J.Broadbent, M.Dietrich, J.Roberts. — L.–N.Y., 1997.
- The Formation of Professions: Knowledge, State and Strategy / Ed. by R.Torstendahl, M.Burridge. — L., 1990. — P. 11–23.
- The Sociology of the Professions: Doctors, Lawyers and Others / Ed. by R.Dingwall, P.Lewis. — L., 1983.
- Treiman D.J.* Occupational Prestige in Comparative Perspective. — N.Y., 1977.
- Work and Aging: A European Perspective / Ed. by J.Snel, R.Cremer. — L., 1994. — P. 309–322.
- Wegener B.* Concepts and Measurement of Prestige // Annual Review of Sociology. — 1992. — Vol. 18. — P. 253–280.